

— Приїжджайте вдень! А якщо великий нетерпець, то зараз присилайте своїх старших і побалакаємо! Надішлете? Відповіли по часі:

— Чекайте!

Чалий, Холод, Бук і Тумка ще раз об'їхали сільську околицю, попереджаючи чатових: пильно озирати підступи до Вербки, а на випадок нападу — стріляти.

Посланців перестріли біля фігури. Їх було троє — лейтенант, підпрапорщик та капрал. Зайшли в хату.

— Попереджаю, — сказав Чалий. — Село вщерть забите нашим військом. За підступний напад усі важите власними головами.

Капрал благально глянув на лейтенанта:

— У мене четверо дітей...

Лейтенант зміряв його з ніг до голови гнівним поглядом. Сава перехопив той погляд.

— Скільки у вас війська?

— Півсотні шабель та чверть сотні рушниць, — відповів лейтенант.

— Ви командуєте ними?

— Командує капітан.

— А-а-а, знайомий... Чого він забився на Рашківщину?

— Ловить арештантів, які повтікали з Білоцерківської фортеці.

— Чому сам не приїхав сюди?

— Мене послав.

— Злякався.

Лейтенант мерзлякувато потиснув плечима. Чалий посміхнувся.

— Так-от, панове, — сказав. — Передайте капітану, що ті, на кого він полює, є тут. Якщо йому дуже кортить побрати їх, — милості просимо. Але тільки боем і мерщій. Завтра вдень, ба й вранці може бути пізно і... Ми годні постояти за себе, дати одкоша. Отже, раджу якомога скорше забиратися звідси подалі. Все.

— До-озволь-те-е... — запнувся лейтенант, беручи під козирок.

— Слухаю.

— Скажіть, якщо можна, з ким маю честь розмовляти?

— З тим, хто найпаче потрібен капітанові.

— Сава Чалий?

— Так. Той, якого капітан допитував і сам видав гайдамакам...

Лейтенант дрібно закліпав очима, виструнчуючись. Ніби вторячи йому, те саме зробили підпрапорщик та капрал.

— Ви?!

Сава задоволено посміхнувся.

— Не схожий? — спитав і, хвилику помовчавши в сумовитій задумі, доточив: — Не дивуйтесь, панове. Мене кілька разів власноруч катував комендант Трейден. Зустрітись б мені з ним зараз... — зітхнув болісно. — До речі, пане лейтенанте, бачу, у вас гарна шабля, лядунка, добрячий огир та два пістолі. Даруйте за негречність, але все це ви залишите мені, а можете відшкодувати його собі коштом гвалтовно побраного в мене Поляковським і Трейденом. Парою копей якось досягнете вашої стоянки по тойбіч лісу...

— Знаєте, де стоїмо? — здивувався лейтенант.

— Авжеж. До скорого і приємного побачення.

Віддавши зброю, лейтенант сів на капралову шкапу, а капрал примостився на ситій спині підпрапорщиківого коня, обіруч міцно схопившись за задню луку кульбаки. Рушили поволі.

— Тепер, хлопці, — мовив Чалий, випровадивши нічних гостей за городи, — скликайте наших сюди, запрягайте сани, вози і подамося на Демівку.

— Ви ж так настрахали їх нашим військом, а тепер... — вставив Тумка.

— Настряхав заєць кобилу... У них сімдесят п'ять вояків, а в нас нема й трьох десятків, з яких половина голіруч. Можливо, знову доведеться мандрувати в Чорний ліс. Не гаймо часу.

Ясної грудневої днини року тисяча сімсот тридцять п'ятого, коли за вікнами сердито вищав передріздвяний мороз, ем, сягало гілля дерев, суціль облямоване світло-сизим інелем, в теплих покоях точилися чотири не зовсім делікатні й приємні розмови.

Два графи Потоцькі, великий коронний гетьман Юзеф та белзький староста і недавній дипломат Станіслава Лещинського в Туреччині Францішек Салезій напівлежали в м'яких фотелях проти світло-голубого кахельного каміна, який кидав на стіни лагідні блискітки, і ліниво розмовляли. Гетьман був задоволений небожем, похваляв за гнучкий розум.

— Добре ти вчинив, порвавши з Лещинським. Бачу певно: той старий варіят і заповзятий ловець корони не

здобуде. Не врятує його й зятьок, король французький. Зна-
чить, нема чого покладати надії на нього і пов'язувати з ним
свою долю. Правильно зробив, що повернувся додому. Тепер
мусиш присягнути Августові III. Мусиш, — повторив, — хоча
весь наш рід ненавидить прусського заволоку, саксонського
курфюрста і його політику. Зараз кращого, розумнішого
виходу не маємо. Я попередньо говорив Августові про твою
згоду пристати до нього. І він обіцяє найближчим часом
дати тобі титул коронного крайчого. Безумовно, виконає
свою обіцянку, бо ти йому потрібен. Сподіваюсь, по моїй
смерті станеш київським воєводою. Можливо, візьмеш та-
кож до рук берло гетьмана коронного. Братанек розуміє
мене?

— Авжеж, — вдоволено потирає руки Францішек Сале-
зій. — Най Єзус пошле славному дядечкові багато років
життя, аби множив славу магнатського роду з Потоків. Мені
і до воєводства, і до гетьманського берла далеко. Прагну
спокійно пожити, спочити після всіх пережитих за рубежем
тривоги, оглянути свої маєтки, а надто тульчинські й уман-
ські, недавно придбані. Та й про малжонку час подумати.
Четвертий десяток розміняв.

— Треба. Маєш файну панянку?

— Ні.

— Не приглядався до моєї онуки?

— Котрої?

— Станіславової доньки.

— Вона ж мала.

— Не зовсім. Шістнадцятка. Нам, знаєш, не варто ви-
ходити поза береги родового герба. Маєтки, підтримка, не-
згоди з Чарторийськими... Над цим ще помислимо разом,
а зараз потрібно братися за іншу важливу й назрілу робо-
ту. Необхідно вловити Саву Чалого. Знаєш, хто це?

— У Стамбулі чував. Його слава ще й далі розійшлася.
Затьмарив Костку Наперського. Здається, ув'язнений ро-
сіянами?

— Сидів під вартою у Білій Церкві, однак утік.

— Чому нам належить ловити його? Він служив у Лю-
бомірських, хай вони й клопочуться.

— Вони ловитимуть. Але й ми не можемо стояти збоку.

Гетьман просторо пояснював. Справа тут складна й тон-
ка. Князь Любомірський має на меті одне — скарати ребілі-
занта. Мета Потоцьких обширніша й хитріша, сказати б,
державна, дипломатична. Треба перетягти Чалого в корон-
ний табір. Такою акцією можна досягнути зразу два вигра-

ші: обеззброїти, обезглавити гайдамацьку ворохобню — раз.
І друге — використати Саву для її остаточного придушення.
А це значить — посилити роль та вагу роду Потоцьких у
магнатському оточенні короля, прибрати його до своїх рук,
щоб пізніше подумати комусь з Потоків і про корону...

— Яким же способом гадає ясновельможний дядечко
переманити Чалого?

— На завтра я викликав сюди новгородського старосту
Малінського.

— Хто то?

— Регіментар так званої української партії, тобто най-
маного війська для погамування правобережних ворохобни-
ків. Він заступив Свідзінського, який збридився королеві
через підтримку Лещинського. Правда, регіментар з Малін-
ського не бардзо файний, однак якийсь час його можна тер-
піти.

— Нашо викликали? — цікавиться Францішек Салезій.

— Хочу, аби Малінський розіслав спеціальний універ-
сал — заклик до гайдамаків кидати ліси, байраки та інші
жанки й повертатися додому. В універсалі обіцяно їм
життя, безкарність усіх попередніх злочинів. Думаю, охочі
знайдуться. Можливо, на ту приманку підуть також заво-
ді ребілізанти ватаг, скажімо, Рудь, Грива, Харко,
Жила, Холод, Ведмідь, а разом з ними й Сава Чалий. Як
вважає братанек?

— Мудро. Але що зможу зробити я?

— Твоя роль окрема. Сам не пустив би тебе на ганебне
для магната полювання. Гончих немало знайдеться серед
шляхти, найперше драбинкової. Хочу, щоб ти задобрив тих,
які прийдуть власною волею, особливо ж Саву. Ну, взяти,
скажімо, в свою надвірну міліцію, подарувати щось, корот-
ше — прихилити до себе, зробити ручним. То вельми важ-
ливо. Вчися.

— Чому цей гендель з Савою Чалим не доручити комусь
іншому, хоча б тому ж таки новгородському старості?

— Не можна. Пан Малінський — коронний муж, хоча
й далеко не вибірковий. За гайдамаками ганяються також
служки Гессена-Гомбурзького. Дізнавшись, що регіментар
української партії перехопив, наприклад, Саву Чалого, ко-
мандир російського корпусу зразу ж зажадає видати збой-
лю Росії. Почнуться політичні демарші, міждержавні ус-
півданні, звинувачення. А Францішек Салезій — людина
приватна, фундує власну міліцію, має чим утримувати її і
може наймати до неї кого хоче. За те до нього ніхто не при-

чепитися, а Корона матиме зручну відмовку перед колегією чужоземних справ та російським резидентом у Польщі Кейзерлінгом. Подумай над моєю порадою. Не каятимешся. Підголиш ворога, якого, відаю, не любиш здавна...

— Дядько, здається, також не дуже залюблений у нього, — вставив небіж.

— Те всім відомо, в тому числі, на жаль, і Кейзерлінгу.

Помовчавши якусь мить, коронний гетьман враз пожився.

— Сава Чалий, братанеку, — то була б серйозна знахідка не тільки з боку чисто військового, а й з релігійного.

— Він, чував я, запеклий схизматик.

— Справді ходять такі чутки. Але в тому й штука, щоб перетягти його в нашу віру або ж принаймні в унію. Зрозумій, яким буде регіментар, такими легше зробити і його підлеглих. А це б уже був третій виграш. Братанек збагнув?

— Так, — озвався Францішек Салезій. — Але... Невже дядечко гадає, що я схилитиму якесь бидло до костьола?

Коронний гетьман щиро розсміявся:

— Ні, ні. То не твоє діло. Хочу лише, аби ти мав на увазі і цю мету. У мене для того люди знайдуться. Є тут такий Вацлав Гживицький, якому більше пасує бути єзуїтським емісаром, ніж молодшим офіціалістом ключової управи. Той навіть безрукого змусить хреститися п'ятірнею.

Людвіг Гессен-Гомбурзький почував себе несправедливо скривдженим. Через те й гнівався. Не міг дивитися співрозмовникові в очі. За що, власне, дорікає йому безнадійний нездара, йолоп і спритний пролаза Леонт'єв? Сидів би тихесенько на київському генерал-губернаторстві та не рипався. Сам так ганебно програв кампанію проти турків, не бачачи ворога і в очі, загубив кілька тисяч солдатів та офіцерів. За те його мали судити і не судили, і поговорюють, лише тому, що доводиться небожем матері Петра Великого Наталі Кирилівні. Стара цариця, бачите, заступилася за родича, і всі його тяжкі провини звалили на покійного Вейсбаха, а він зараз ще й удає з себе полководця, стратега. І гудить коменданта за втечу Сави Чалого з Білої Церкви.

А хто схопив того розбійника? Полковник Поляновський. За чією вимогою? Гессена-Гомбурзького. Навіщо ж кидати ландграфові різні звинувачення? Генерал-губернаторські чиновники прогавили арештанта і перекладають з хворої голови на здорову. Дарма. Коли вже доведеться, Гессен-Гомбурзький звернеться за підтримкою до президента

військової колегії Мініха або й до самого фаворита її імператорської величності герцога Ернста Бірона.

Леонт'єв, видно, збагнув, що переборщив у образливих лайках.

— Давно відома, — повів далі спокійніше, — однак навично зостанеться мудрою істина: не довіряй, а за непослух та недбалість шкуру здирай і сіллю посипай. Коли б я був вільніший, тієї втечі не допустив би. Передоручив. Самі знаєте, мені довелось займатися підготовкою походу в Татарстан, командувати...

— Знаю, — підхопив ландграф. — Важке діло потребує доброї голови, винахідливості, марсового гарту, дбайливості.

Генерал-губернатор прикинувся нездогадливим, хоч його лице густо побагровіло.

— Так, так, потребує, — докинув похапки і повернувся до головного в розмові. — Значить, треба шукати Чалого.

— Хай шукає фон Трейден, — одмахнувся Гессен-Гомбурзький.

— Полковникові надіслано в Білу Церкву відповідний ордер, але й вам треба докласти рук.

Комендант Білоцерківської фортеці сидів, артистично розкинувши корячкуваті ноги в лакованих чоботях, а помічника не запросив сідати, ніби не бачив перед столом двох порожніх крісел, які поблискували високими, гарно вирізьбленими й ажурно вигнутими горіховими спинками. У своєму службовому кабінеті фон Трейден почував себе повноправним хазяїном, і його поривало дочиста вилити ту лють, котру розпалив у ньому трісний ордер київського генерал-губернатора. Тому вихоплював з розвихреної пам'яті найгостріші і найдошкульніші слова, які пекельною ганьбою падали на барабанні перетинки й серце слідчого.

— Вимагаю не перебивати мене і слухати, коли закаляжиш по самі коліна, мов коростяве теля. Наробили, наслухали... Дурисвітство. Аншеф збирається здирати з вас шкуру, як лико з верби, вузьенькими пасочками. Не менш обурений також Людвіг Гессен-Гомбурзький. І справедливо. Готуйтеся, пане капітан, до екзекуції. А я вірив, сподівався, хвалив перед начальством, хотів клопотатися про вищий ранг. Тепер остаточно ясно — не вийде з Івана пана, справді. Тепер говорить полковник Поляновський. У цьому нехитово переконані і Бірон, і Мініх, і Остерман, і Гессен-Гомбурзький, і, звісно, я, добрий Біронів приятель. Коли б не ми,

німці, всі ви, слов'яни, ходили б у ріпиці і світ про вас не згадав би. Випустити з рук гайдамаків...

— Але ж Петро Холод утік при вас,— зважився встати капітан.

— При вас,— глузував Трейден.— Холод сидів у груповій камері і без кайданів, а Сава був прикутий до стіни. Крім того, він не втік, його спільники просто забили вам баки. Як ви допустили таке позорище?

— Ваш почерк і підпис підроблено дуже точно, вони не викликають сумніву навіть у вас.

— Не треба вірити й своїм очам. Сава міг нам допомогти стягти з Роговського тринадцять тисяч сімсот шістдесят вісім карбованців і двадцять дев'ять копійок на користь грецьких купців.

— Гроші вже є.

— Звідкіля?

— В середу привіз економічний писар князя Любомірського Волкович. Рівно стільки, скільки належало з рашківського губернатора.

— Де зараз той пан?

— Я випустив. Ви ж, їдучи до Києва, так звеліли. Якщо буде сплачено — вивільнити.

— Добре,— пом'якшав фон Трейден,— однак це не зменшує вашої вини. Чалого мусите зловити. І доки не зловите, вважайте себе поза службою. Вам загрожує втрата офіцерського звання, а також найсуворіша кара.

Роговський, який кулився біля порога, таким Любомірського ніколи не бачив. Завжди веселий, безтурботний, часом схильний навіть до панібратства із своїми визначнішими офіціалами, дідич цього разу скидався на лютого економа з Рашкова. Розмашисто ступав туди й сюди по кабінету і навімання жбурляв слова, важкі й дошкульні, немов гарматні ядра.

— Хто ж мені поверне ті тисячі, які Волкович віддав помічникові білоцерківського коменданта, викупляючи пана губернатора з в'язниці?

— Одслужу.

— На те життя не стачить. А як змити тавро неслави з мого герба?

Роговський винувано переступає з ноги на ногу.

— Мій губернатор, шляхтич — злодій, ребілізанти, гайдамака. В голові не вкладається,— бідкався князь.

— Я, перепрошую, не гайдам...

— Слова, порожні слова,— перебив Любомірський.— Нашо було випускати Саву Чалого з-під влади?

— Той різун обдурював мене. Погрожував смертельною розправою.

— Губернаторові погрожував сотник. Гидко слухати. Чому завчасно не сповістили мене?

— Боявся за життя, родину... Чалий здатен на все.

— А як потрапили товари й коні грецьких купців до губернатора?

— Не знаю. Мабуть, збойці підкинули.

— Виходить, пан не відав, що продавав.

— Від...— І прикусив язика.

— Так, так, відав,— докінчив Любомірський.— Розтринькати цілу рашківську залогу, завдати моїм посесорам великих збитків, запламувати гонор. За все це мало на пали сконати, на шибениці зависнути, бути четвертованим, колеваним.

Роговський позеленів, скам'янів, занімів.

— Я вловлю Саву! — прорвало його нарешті.

— Саву?! Ха-ха-ха...

— Голову даю відрубати.

— Небагато вона варта.

— Єзусом присягаюся: злапаю.

— Дідич мить подумав.

— Гаразд. Ще раз повірю. Але якщо, боронь боже...

Чував я, ніби Чалий, вирвавшись із Білої Церкви, подався до Томашполя. Дозволяю взяти з Шаргорода півсотні жовнірів і старанно прочесати Томашпільщину та Комаргородщину.

Повстанська рада в Чорному лісі була не вельми людною, але своїми настроями п'ятерилася, ба й десятилась.

Одні ладилися зимувати тут. Нема, мовляв, куди й чоготіти. Доки є хліб та приварок, можна жити в цьому табороці. Виберешся звідси — зразу залишиш по собі слід у за-

сіненному полі і втрапиш у лабеті каральників. Ліпше по-

чекати бодай перших ластівок.

Других поривало на Січ. Туди, лише туди! Там зараз,

далебі, не дуже тісно. Кошова старшина та гарнізон Ново-

сіненського ретраншементу в турецькому поході, а козаки

третім кортіло в рідні місця, додому. Треба побачитися

з жінкою, дітьми, різдво відсвяткувати, водохрещі справи-

ти, жити в клуні змолотити, саж залатати, насіння заготува-

ти на весну.

Матвій Грива — він після видужання у Мартина Сироті разом з Прокопом Рудем восени причалавав сюди — розводить руками.

— Усе потрібно, хлопці. В кожного є власна рахуба. Одне наче всі разом маємо також спільні клопоти. Найперше — наші харчові запаси день у день меншають, а товариство більшає. Сюди з Саврані вас прибилося безмалъ сім десятків, а вчора ми мали понад півтори сотні.

— Сьогодні ще прийшло дванадцять, — докинув Устим Іваниця.

— От бачите, ще. Якщо так буде й далі, то за місяць-два не матимемо й мішка борошна. А панські маєтки вщерть забиті жовнірами. Значить, там теж не розживешся.

— Треба більше полювати на звіра, — подав голос Самійло Жила.

— Полюємо ми немало й непогано, — вставив Лукаш Харко. — Але здавна відомо: сало й м'ясо — дурні без хліба, тільки бігунка нападає. Мені зроїлась ось яка гадка: залишити тут приблизно половину наших людей, а інші хай невеликими гуртами пробираються на Січ та на волості. І не лише задля прокорму, а й з тим, щоб на весну кликати козаків та посполитих до зброї, на нове гайдамацьке рушення. Га?

— Славна гадка, — похвалив Прокіп Рудь. — Я готовий махнути на Савранщину або аж на рідну Кишинівщину.

— Я також, — пристав Петро Холод. — Думаю, туди ж підуть Голий, Кравчина, Бук, Рингач, Скорич.

— Так? — запитав Грива.

— Ні, — відповів Гнат. — Мене більше вабить Томаш-пільщина.

— Я разом з Гнатом, — докинув Кравчина.

— А що пан сотник збирається робити?

Сава Чалий замість відповіді мовчки знизав плечима. Бо справді не мав що відповісти. Він волів би насамперед розшукати Мар'яну. Та де вона? Можливо, у Свирида Литвина на Уманщині. Але до Оситної податися не можна — там зараз, напевно, на нього чатують.

Не відповів Чалий ще й з іншої, не менш серйозної причини, котру до певного часу мусить приховувати. Йому, коли зізнатися по щирості, трохи муляє душу. Адже в Чорному лісі сотник майже два тижні, однак ні Грива, ні Рудь, ні Харко, ні Іваниця, ні Жила, які тут верховодять у гайдамаків, чомусь не допускають його до старшинського кола, не просять порад, ніби він гірше знається на вояцькому ре-

меслі, ніж вони. Навіть колишні надвірняки білорус Рингач та поляк Скорич не виявляють до сотника прихильності. Це, звісно, дратує і гнівить, роздмухує в серці вогник заздрощів. Але цього нікому не скажеш, не поскаржишся: тебе визволили, врятували, живеш на правах гостя, мусиш бути вдячним. Мабуть, доведеться рушати на Рашківщину, а там уже стане видніше.

Матвій Грива згортає розвихрені вітрила ради на снігу посеред широкої лісової галявини.

— Давайте завтра остаточно розберемось, хто залишається в цьому таборі, а хто і куди йде, щоб зайве не роздербнювати.

Чекаючи на генеральну старшину, Малашевич покvapом переповідав Карпові почуте і побачене дорогою з Києва. Саву та Василя уже викрали з білоцерківської цитаделі якись однаюги. У зв'язку з тією акцією піднято на ноги все Шляхами, містами, селами ні пройти, ні проїхати. Скрізь спинають, допитують, вимагають гербові папери, а то й обшукують, у кожному вбачаючи Саву Чалого.

Карпо сановито розправив вуса.

— Наробив шелесту, зайдиголова, — вимовив не без гордості.

— Еге, наробив, — згоджується кошовий отаман. — Але ходять, Карпе, й інші чутки. Саву переслідують не так за гайдамацтво, як за пограбування отих грецьких купців, котрим Січ мусить відшкодувати тринадцять тисяч сімсот шістьдесят вісім карбованців.

Карпо нараз спохмурнів.

— Коли грабував, хай сам і сплачує або кладе голову на плаху, — процідив крізь зуби. — Жодної копійки не даю. — І, мить помовчавши, надривно зітхнув: — Злодюги докладався на старість. Яка ганьба! Рід Чалих зроду-віку не вдався до розбою. Господи милосердний. Якщо заявиться сюди волоцюга, власними руками схоплю і видам комендантові Новосіченського ретраншементу.

— Не квапся, друже. Видаси — загине. Бо Саву найближче звинувачують за порушення присяги. Позаторік весною в Гайсині він нібито поклявся вірно служити імператориці, а потім пішов манівцями.

— Тим паче заслуговує найтяжчої кари. Хто він такий, думаю собі? Дивовижно. Покруч, прости господи. З прися-

гою легковажити не можна. Або не присягай, або, коли взяв присягу, виконуй її.

Розмову перебив гурт старшин.

— Вечір добрий у хату.

— Зі щасливим поверненням, Іване Олексійовичу.

— Спасибі, сідайте.

Лави скаржно скрипнули і зацімліли.

— Які новини привіз? — цікавиться січовий суддя Єремівич.

Малашевич смутно посміхнувся.

— Хвалитися, Семене, нема чим. Дарма протинявся в Києві цілий тиждень. Перші три дні Леонт'єв не приймав мене, звертав на всілякі причини, а потім поїхав у Петербург — нібито викликала іноземна колегія. Дізнавшись про те, я мало не здурів. Тоді ж подався до губернатора Сукіна.

— От прізвисьом наділив бог чоловіка, — чмихнув Гладкий.

— Прізвисьоме таки не з кращих, але сам Сукін непоганий, з ним ще можна балакати. Від нього я й дізнався про секретне повеління імператорського двору спішно готуватися до нової виправи проти турка-татарина.

— На коли?

— Губернатор точно не знає, але, далекі, зразу ж, як підросте молода трава. Зараз уже поволі підтягують війсьсько у фортеці та ретраншементи Української лінії, на селах переписують худобу, тягло, чоловіків, обкладають якісь податками.

— Орудуватиме походом знову Леонт'єв?

— Здається, сам президент військової колегії Мініх. Навіщо його рекомендують государиня та її коханець Бірон.

— Вибирала дівка та й вибрала дідька...

— Кажуть, фельдмаршал розумніший за того прищуповатого генерал-аншефа.

— Можливо, трохи й кмітливіший, однак до запорожців не ласкавіший і не кращий.

— Домагається стати правителем України.

Яків Тукало звернув мову в інший бік:

— А як з тими тринадцятьма тисячами?

— Ніхто нічого не знає. Сукін казав: усю ту справу передали в колегію іноземних справ. Може, для її розв'язання й викликали Леонт'єва до столиці.

Про село Царичанку, яке розкинулось на правому березі річки Орелі, фельдмаршал чував ще в Петербурзі, але

вперше побачив його лише позавчора. Засноване воно, розповідають старі сільчани, давно, понад сто років тому, відтоді й служить одним з важливих пунктів для відбиття турецько-татарської експансії. В ньому та побіля нього запорожці, лівобережні, слобідські козаки, царські стрільці не раз учиняли збройну відсіч голомозим, густо червонили Орельську неквапливу течію бусурманською кров'ю.

Царичанка сподобалася Мініху, незважаючи на те, що зустріла його мокрим снігом і в'язкою багною. Хати в ній стоять досить густо, вкриті житньою соломомою та очеретом, кругом садки, хоча зараз вони голоребрі й темні, наче після тривалої недуги. Припали також фельдмаршалові до душі місцевий гарнізон і замок — просторий, оточений масивним валом, частоколом та глибоким ровом.

Начальник гарнізону, видно, добре постарався, готуючись до приїзду головнокомандувача: в замку чисто, світло, й тепло, а в кабінеті геть і парфумами скроплено. Тут можна й перепочити після столичної колотнечі, і помислити над тим, як найкраще виконати повеління государині — завдати нищівного удару султанові й ханові, відтіснити Порту Оттоманську на Чорному морі.

Бургард Крістоф, сидючи перед рожевим каміном, содлоко мружить, мов зледащилий кіт, підпухлі надбрів'я, по-рішньою.

Минулого року він зробив таки чимало, за все те його жде сонцяєйне майбутнє.

Гданськ поставлено на коліна, Станіслав Лещинський утік морем до Франції, Август III остаточно всівся на королівському троні, завдяки чому боротьба за польську Корону підходить до кінця. Київський генерал-губернатор Вейсбах, який мав очолити похід у Крим, — навіки упокоївся, лежить у землі, а бездарний Леонт'єв, що зайняв після нього генерал-губернаторський пост і з волі військової колегії очолив той нещасливий похід, програв його, зазнав непоправної ганьби і зараз сидить тихесенько в Києві, піби жезлуючи свої ратні рани, а Анна Іванівна запропонувала йому, Мініху.

Правда, тим призначенням були невдоволені Бірон та Остерман, проте імператриця не послухалася їх. «Вручаю тобі, Христофоре Антоновичу, збройні сили моєї імперії, — сказала вона на аудієнції. — Та дивися ж мені, — погрозила куцем пальцем. — Дій, як діяв коло Гданська, і не зважай на дорікання за великі втрати, війна без убитих не буває...

Відаєш, султан вимагав вивести наші війська з Польщі, підтримував на догоду Франції проїждисвіта Лещинського, тепер прагне помститися нам за провал авантюри... Мусиш розгромити турецьку армаду, а кримського хана, якщо бог допоможе, привести до мене на ланцюгу».

Мініх обіцяв виконати волю государині. Він добре розуміє, яка відповідальність лягла на його плечі. Бо якщо не виконає наказу, його заїдять фаворит та віце-канцлер. Тому зразу взявся за діло. Насамперед розробив у найзагальніших рисах план майбутньої кампанії. За його попередніми розрахунками, всю діючу армію доведеться поділити на дві окремі армії, кількісно нерівнозначні. Дніпровську (шістдесятитисячну) сам фельдмаршал поведе прямо на Перекоп, у Крим, а Донську (двадцятивосьмитисячну) генерал Ласі попровадить до Азова. Цій останній підсоблятиме флотилія віце-адмірала Бредаля.

Президент військової колегії радий, що нарешті позбудеться Петра Петровича Ласі, який торік поспував йому немало крові під Гданськом — шкодуючи солдатів та офіцерів, він силкувався стримувати навальні фельдмаршалові атаки, відверто називав їх бездумними й марнотратними. Хай іде жалісливий ірландець на Азов, побачимо, як він візьме ту грізну фортецю, що нею понад два десятиліття тому навіть сам Петро Великий мусив поступитися османам за Прутським трактатом, хай іде, може, зламає там свою чубату голову, зазнає поразки, після якої змушений буде покинути Росію.

Щоправда, головнокомандувач невдоволений також генералами Леонтьєвим, Гессеном-Гомбурзьким і Трубецьким, які діятимуть при ньому на дніпровському напрямку. Адже перший з них — безталанний війовник, другий — гористий і неслухняний, до того ж злий на президента військової колегії за те, що він забрав у нього ад'ютанта Манштейна, третій — рі риба ні м'ясо. Але цих трьох доведеться терпіти. Бо ж Леонтьєв — київський генерал-губернатор, котрому підлягають лівобережні козаки, ландграф Гессен-Гомбурзький уже давненько командує зарубіжним корпусом, а князь Трубецькой це зовсім інша річ: провіантмейстер має дружину-красуню Ганну Данилівну, в яку шалено закоханий Бургард Крістоф і не може жити без неї. Хай займається Трубецькой провіантом...

Президент військової колегії твердо переконаний — наступну війну він виграє. Виграє, виграє! Його успіхові сприятиме й теперішня міжнародна ситуація. Справді. Перси

вже надавали туркам духопелів, Персія уклала договір з нами, Франція, зазнавши провалу з Лещинським, не зможе серйозно допомогти Порті Оттоманській, союзницею нашої імперії виступає Австрія. Якщо австріяки зі свого боку будуть наступати, а не хитрувати, то...

Роздуми головнокомандувача перервав ад'ютант Манштейн, що зайшов до кабінету.

— Ваше високопревосходительство, — звернувся він, злегка бренькнувши срібними острогами. — Приїхали з січового коша.

— Хто? — поцікавився фельдмаршал.

— Кошовий отаман та ще якісь старшини.

— Хай заходять.

Тарас і Гнат навмисне сповільнювали ходу, аби зайти в слободу поночі — не знали, що там діється. Місяць ледве лі нагадувала чарівливу казку, яку годі збагнути.

Подвір'я Кравчини і Ткачуків були пустельними. Вікна хат нахрест забиті дошками. Двері замкнуті. Ворота закручені товстим дротом, ніби навіки. Намацали той дріт руками — аж моторошно, як на цвинтарі. Хай би де пес гавкнув або півні загорлала.

Пішли до Кіндрата. На стук вийшов заспаний господар і запросив у хату.

— Де моя мати? — випалив Тарас.

— Еге-ге. — скаржно кахикнув Кіндрат, засвічуючи канделявр. — У Томашполі, у Варвари й свахи.

— Наша хата порожня?

— І ваша і Ткачукова. Говорила-балакала...

Розповідав Кіндрат поволі. Фільварок і ґрунти Бачинського посів його родич. Боніфаціуш Масловський. Ставши м'ястківським хазяїном, він зразу заходився поновлювати і неді навіть у неділю, жене на роботу також теклівчан. А по жнивах приїхав у слободу з цілою хоругвою і вчинив розправу. Йосипа Савуляка жовніри так побили, що скалічив на ногу — нібито за торішній непослух на цвинтарі. Кифорова Нимидора не знесла канчуків...

— За що ж її?

— Начебто підсобляла вам знищити Бачинського і окопана. Садоби Кравчини і Ткачуків Масловський передав своєму лановому Федотові Ковальчуку, привезеному з Раківки.

— Але ж там нікого нема, — вставив Кравчина. — Всюди пуста.

— Ковальчук живе в будинку Гудимовичів, хоча більше буває у М'ястківці, ніж тут. Видно, боїться наших. Твій, Тарасе, матері й Кифорові, дякувати богові, поталанило. У час розправи їх не було вдома: Янчиха ходила навідати Варвару, а кобзар ще весною покинув слободу і досі не подає звістки про себе.

— Мати після того не приходила додому?

— Приходила, але й не переночувала. Зразу пішла в Томашпіль. Вам, хлопці, теж раджу не zostаватись у нас.

— Небезпечно?

— Смерть Бачинського числиться за вами. Ковальчук, заскакуючи до Теклівки, все допитується, чи не навідувались ви. Ідьте собі, куди знаєте. Я вас не бачив. Повертайтесь, коли хоч трохи втихомиряться, бо зараз, говорила-балакала... Далєбі, невдовзі і я подамся світами.

У Томашпіль прийшли раненько. Три господині, уздрівши несподіваних гостей, на мить зомліли.

— Синочку! Синку, — кинулась мати на груди Тарасові.

Варвара взяла з колиски сповите немовля, яке міцно спало, піднесла до Гната.

— Спасибі, дружино, тобі й богові, — дякував батько спантеличено. — Ох, козак!..

— Не злякай дитину, — замахали руками бабки. — Тримаєш, мов поліно.

Він не слухав тієї перестороги.

— Весь у мене, весь, — тішився. — Брови, губи, чоло, очі. Охрестили вже?

— Церква, синку, наша замкнена, то ми в паламаревій хаті, — скаржилась Килина. — Хай росте здоровий та дужий. Назвали, як ти хотів, — Богданом. Не любить пелюшок, сповивача, а квачем не обдуриш. Хитрий, видно, буде, не одну дівочу голову задурманить...

І село Демівка, і мешкання були затишні й гостинні. Однак до серця Саві не припали, ба й відштовхували, викликаючи щімкий біль, гіркоту й осоругу, навіваючи смутні й тривожні настрої. До кінця збагнути все те, пояснити хоча б собі не міг. Лише іноді потроху здогадувався, і від тих туманних догадок щоки бралися густим багрянцем, а чоло росянилось, наче з раптового переляку.

Так, либонь, і є — він остаточно втрачає тих прихильників, які рік-півтора тому були готові, не замислюючись,

йти за ним в огонь і в воду, руйнувати, вбивати, грабувати все підряд, бенкетувати й розважатися. Видно, Матвій Грива пересилив Саву... Тоді було весело і бездумно, а зараз навіть міцне питво не вгамовує важкої туги. Немовби поволі розвидняється, хоч від того виднокола прийдешності не світлішають, не ваблять і не кличуть, а наганяють смуток.

Тепер йому, Чалому, безвідмовно коряться лише Петро Холод та Василь Тумка, а всі інші наче згубили торішню віру й певність, збайдужіли, розчарувалися. Навіть Іван Рингач, колишній його добрий помічник у рашківській надвірницькій залозі.

І ведмежата, здається, змінилися. Позаторік розшукували свого колишнього побратима. Минулої осені, ризикуючи головами, визволяли сотника із смертельних пазурів Трейдена. Але потім, окрім Бука, не схотіли йти разом з ним, за його проводом. Тарас і Гнат подалися на Томашпільщину, а Гринь уже з Демівки потяг на Січ, ще й Рингача зманив туди.

Про інших не хочеться й згадувати — Матвій Грива і досі в Чорному лісі, але, орудуючи там табірним життям, не подає про себе звістки, не виявляє охоти радитися з сотником. Самійло Жила, Прокіп Рудь, Устим Іваниця, Лукаш Харко, котрі після водохреща привели сюди, в Демівку, свої ватаги з-під Чечельника й Рашкова, норовлять діяти самостійно, на власний глузд.

Що ж зостається надалі йому, Саві? Яка роль? Перша? Друга? Третя? Остання? Зовсім без керівної ролі? Він вестиме всіх, стане знаменом, множитиме свою славу чи ходитиме під чужою рукою? Чиєю ж? Гриви? Рудя? Жили? Івадовідців? Цілком можливо. Але які підстави мають вони для ватагування? Ані найменших, власне, ніяких. Один в один — прості запорожці, галаслива й бунтівлива голота. Матвій — колишній татарський невільник. Тільки Ведме- дойко трохи терся поміж січовою старшиною, будиши помічником у отамана Конелівського куреня. Але й то не підста- ва бути ватажком. Гнат і Тарас кілька років наймитували.

Якщо міркувати справедливо, то очолювати бурхливе життя годен і має найбільше право Сава Чалий — ко- мірського, обтяжений досвідом погамування князя Любо- розьких козаків та посполитого й ремісничого люду, але й брикливої шляхти. Так, так, з минулого року — і шляхти. Він може все — кликнути охотника, повести, надихнути, здо-

бути те, що єднає керованих. Збагнуть це Гриви, Харки, Руді, Буки, Іваниці — їхнє щастя. А не захочуть утямкувати, не послухають — усе може статися. Сава нікому і нічим не поступається.

— До вас, пане сотнику, можна? — почув голос Тумки і схопився із стільця, наче спіймав себе на злочині. Пильно оглянув стіл, витер хусточкою лице.

— Заходь, — сказав для годиться, бо Тумка стояв уже в кімнаті. — Не марно бив ноги?

— Як і завжди, — похизувався посланець. — Надібав Мар'яну та її батька в Піщаній.

— Чого їх туди занесло?

— Саврань по саму зав'язку набита повстанцями — за порожці, посполиті з сіл та маєтностей Рашківщини і Ягорлищини.

— Багато тих повстанців?

— Близько двох сотень. Орудую ними Гринь Бук.

— Він же пішов на Січ.

— Нібито передумав. Осів у Саврані і, каже, не помилюся. Звідтіля посилав своїх людей у Бар, Могилів, Сорочки, Дубоссари. Понагнали коней, рогатої худоби, привезли хліба, зброї та всякої всячини. Живуть непогано, а Ведмедойком не нахваляться. Просив Гринь також нас туди. Мовляв, стрінемо разом весну та й рушимо на Поділля.

— Як чуває себе Мар'яна? — перебив Чалий.

— Не скаржилася. Там їй не дуже сумно... — І нараз захопився: — А вас чекає, виглядає, мучиться.

Сава зітхнув. Брови нахмарились. Очі посоловіли. Сіпнувся, від несподіваного болю в крижах аж перекривився.

— Клич до мене осавула.

В його уяві неждано-негадано виріївся план. Справді доцільно йти в Саврань. Досить товктися, немов на вигоні в цій, уже обгризеній, Демівці, воловодитися з непокірними отаманами. Там, у Саврані, є що їсти, пити, не страшно за безпеку нападу карателів. Можна поки що об'єднатися з Ведмедойком, залишити при своїй ватазі Петра Холода, а самому заскочити на два-три тижні в Піщану.

Гнат жив життям щасливого чоловіка й батька.

— Ніколи не уявляв собі, що людина годна мати стільки радості, — воркотів, голублячи дружину, яка аж захлигалася в його обіймах. — Ніби крила відростають за плечима і несуть нас у незвідану далину. Спасибі тобі, любонько.

Варвара, цнотливо ніяковіючи, затуляла долонями зашаріле лице.

— Я так чекала тебе, ночами марила, благала бога оберегати від лиха.

— Він, всевишній, далєбі, чув твої молитви. І надалі слухатиме.

— Ти таки підеш знову, покинеш нас? — питала вже який раз.

— Треба, дружинонько, не можна не піти. Коли б не та кривда, яка скрізь панує, коли б не повсюдне людське горе й панська сваволя, не залишив би вас ні на хвилину. Орав би, сіяв, косив, молотив. Так буде, я знаю. Але мусиш, доле моя, почекати.

І засинали, немов після купелю.

А вранці Гнат квапився до сина. Хапав на руки, підніс до вікна, вдивлявся в пухленьке личко. Клав на подушку, розповивав, випрямляв неслухняні ніжки, приміряв сині штани, сорочечку, витесану з кленини шабельку.

— Чому ж ти, Богдасику, не балакаєш, а лише язика показуєш та ледве плямкаєш? Тупни ногою, гукни на всю хату, щоб шибки повилітали.

— Добре навчаєш, — милується Килина, розкачуючи рублем теплі пелюшки.

— Авжеж, добре. Не слухай, синку, бабусь, їх тут аж дві, можуть і тебе здівчити. Не піддавайся. Високо тримай козацьку честь. Кажі їм: скоро підросту і майну на Січ, бо ронитиму ту волю-свободу, яку татко й дядько Тарас одвоюють у панів поганих. Добуду собі коня, сідло, домаху...

А Тарас нудився. Особливо як збігли талі води, вибила із землі трава й забрунькували дерева. Місця собі не знаходив. Ходив у Марківку, Нетребівку, Дахталію, Савчину, Яланець. Говорив з людьми, спроваджував, кого міг, у Чорний ліс та на Рашківщину. Останні два тижні зовсім не навідувався до свашиної господи. Тільки сьогодні повернувся — голодний, засмаглий, однак бадьорий.

— Ех, почалися діла, брате, — хвалився Гнатові. — Далі вдома не всидиш. Опе шойно з Комаргорода. Виявляється, туди часто заскакує рашківський губернатор.

— Заскакує?

— Навіть гірше. Взимку ніби проживав у шляхтича Жабовського, який не встиг утекти звідси і прислужує йому. Влітку появлявся Чаленка, а тепер, з настанням весни, розмістив своїх вивідців та жовнірів, особливо на ніч, і в городах та садках, і в перелісках та балках, і в стодолах та

хлівах. Навіть там, куди ходять люди за нагальною нуждою. Винюхе...

— Стривай, стривай,— підніс руку Гнат.— Адже Роговський, розповідав Сава, сидів у білоцерківській в'язниці.

— Вже випустили, зобов'язавши виловлювати гайдамаків, насамперед Саву.

— Он воно що. Людей треба.

— Вже трохи є.

Той дурень, губернатор, не знає, що вони бачать кожен його крок. Комаргородці, томашпільці, виляни, навіть Кіндрат Свилямбрат з Теклівки. Вирішили сьогодні вночі провчити ловця.

— Підеш?

Гнат подумав.

— А Богдасик?

— Треба йти, братику,— глухо кашлянув Тарас.— Варвара — моя сестра, а Богдась — небіж, єдиний і найдорожчий. Кравчина... Одначе, друже, йдеться про важливіше.

...Опівночі було, поміж людьми мовиться, нема кряка, де б не сидів гайдамака, а в діброві й десяток знайдеш. Чоловіків, що їх згуртував Тарас, якого дехто вже й полковником іменував, застали в переліску на межі Томашпільщини та Комаргородщини. Доповідав старшому Кіндрат Красюк:

— Усе готово.

— Де засідки?

— В отому лісі, як іти до Теклівки, за Мордковим садком, коло вітряка, олійні.

— Ночівля Роговського?

— У Мордка.

— Добре,— похвалив Кравчина свого односельця.— На тобі, Гнате, Савин вітчим. Коли схопиш його, спали крамничку.

— А Фрасину брати?

— Гадаю, та блудниця не варта гайдамацької кари, досить їй самого переляку. Ви, дядьку Кіндрате, переловите або розженете чатових біля вітряка й олійні, а я беру на себе Роговського. Діяти тихо й спритно, щоб завчасу не зчинити галасу. Збираємось тут же. Гайда.

Мордків будинок, половину якого займала корчма, стояв під горою, з трьох боків оточений старим і занедбаним садком. Мур, зведений корчмаревим попередником, що помер кілька років тому, теж напіврозвалений, нема вже ні хвіртки, ні воріт. Подвір'я порожнє й німе.

Згинці проскочивши його, чоловіки, яких вів Кравчина, одним махом передували сонну жовнірську засідку і, вже не приховуючись, пішли до будинку. Попарно стали коло вікон. Тарас постукав у двері.

— Хто там? — долинуло з сіней.

— Одчиняй. Не ти, Мордку, не твоє їдло та питво потрібні нам, а пан Роговський.

— Його тут нема.

— Бреши! Одчиняй, якщо дорожиш своїм життям.

Чуєш? Замість відповіді з причільного вікна вихопився постріл.

У будинку залементували жінки.

— Не стріляйте, пане!..

— Пся-а крев! Не відчиняти! Закатую!

— Вей мір!..

Знову постріл, а слідом за ним — грізний гуркіт знадвору. Гатив Тарас.

— Одчиняй!!

— Тотеле-е!

— Пся-а...

Нараз розчахнулися двері, і Кравчина увірвався в корчму.

— Світло! — гримнув.

За шинквасом блимнула лампа, яку підкручувала тремлячими пальцями дівчина, і блідо осяяла корчму. На підлозі валявся, підпливаючи кров'ю, хлопчик, у кутку навпростоя сидів, звівши догори руки, Роговський, а над ним Мордко з сікачем.

— Доброхоть здаюся,— белькотав рашківський губернатор.

— Встати!

— Не можу. Мордко перебив мені крижі.

— Встань! — люто скрипнув зубами Тарас, і Роговський підхопився наче з вогню.— Візьміть, хлопці.

Мордко, кинувши сікач, разом з дружиною й донькою скинувся над мертвим сином. Не ридали, стояли на колінах, мов закляті, скрушно хитаючи головами.

— Бувайте, люди, здорові,— сказав співчутливо Кравчина.— Самі накоїли собі лихо. Ми ж просили відчинити.

— Пан мені не дозволяв,— простогнав Мордко.— Убив йому...

Дорогу з Комаргорода Тарасовій групі освітлювала невеличка пожежа.

— Спасибі, Гнате,— подякував Кравчина, пізнавши в ріденьких передранкових сутінках Жабовського, який стояв згорблений у дугу.

— Ми також, говорила-балакала, славно попоралися,— радіє Красюк.— І мливо в акурат зробили, і олії надушили, і...

— Гаразд,— перебив односельця Тарас.— Кінчаймо діло, світає. Що присудимо цьому упиреві? — показав на Роговського.

— Дозволь, отамане,— напросилися два комаргородці.— Він позавчора шмагав нас, то ми зараз йому дамо припарки, щоб пам'ятав...

— Забирайте. Лише одведіть подалі.

Коли ті потягли Роговського, Тарас підійшов до Савиного вітчима.

— Убивав гайдамаків?

— Ні,— відповів Жабовський.

— Підсобляв Роговському?

— Я ж однорукий.

— Нащо знадив жінку Карпа Чалого?

— Фрасина сама. Таке повііще...

— Яка ваша думка? — квапив Тарас, звертаючись до своїх.

Усі мовчали. Сам відповів:

— Дамо козацьких київ, вкрутимо, як бугаєві, мотшонку...

— Матка боска,— смикнувся Жабовський.

Гнат надавав йому по шиї.

— Чужих молодий не будеш спокушати.

— І щоб віднині,— додав Кравчина,— в Комаргороді ніхто тебе не бачив. Ходи собі в свою Жеч Посполиту.

— А моя крамниця?

— Не журися, її вже нема, он догоряє. Лягай, сучий сину.

Нарешті Чаленко з Саврані добрався до Піщаної.

— Саво! Савочко! — кинулась Мар'яна йому на груди, не зважаючи на батьків докірливий погляд.— Приїхав! Слава Єзусу. А я... А ми...

Сотник стримував свої почуття, що наринали морським прибоєм. Злегка обняв гнучкий стан правицею, торкнувся губами пахучих кіс і одступив назад, тамуючи гарячий червоний на засмаглому лиці. Поручкався з Геронімом, похваливши старого за міцне здоров'я.

Потім утрюх обідали. Чи від хмільних трунків, а чи від давножданого щастя Мар'яна не могла вгамуватись. Присідала, підводилась, зазірала в люстерко, вижеврюючи разок густих зубів. Голубизна її великих очей то густішала, обертаючись на темну синяву, то рідшала, нагадуючи прозорий вранішній туман. Губи шаруділи, шаруділи, шаруділи без угаву й перестанку.

— Отож як закайданили тебе та попроварили з Оситної, у нас почалось, аж страшно згадувати. Хай боронить і оберігає свята Марія. Перекинули все догори дном, витребли з одної скрині, другої, забрали твої шаблі, пістолі.

— Мій новісінький кунтуш,— силкувався вставити батько. Але вона перехоплювала.

— А коли пройшла чутка, що ти втік з Білої Церкви, Свиридова халупа до самісінького різдвя не зачинялась: майже щодня наскакували, а то й серед ночі. Шарили, допитували, засідки влаштували в підвір'ї.

— Перед святом вечором...— знову спробував Геронім ускочити в розмову, однак і цього разу марно.

— Тоді татусеві,— підхопила Мар'яна,— таки вліпили канчуків, а дві пари хромових чобіт видерли. Навіть свої — поляки, католики. Такого гвалтовенства зазнали, такого...

Нараз схаменулась. Бренькнув кришталь тонконогих келихів.

— Розкажи, як тобі велося в білоцерківській хурдизі,— попросила, облизавши губи.

— У в'язниці невесело. Лайки, допити, тортури на дибі.

— На дибі?

— Такий пристрій для мук.

— Бррр,— пересмикнула гострими плечима.— І ти був на тому пристрої?

— Не раз. Водною відливали. Причиняли дверима пальці. Викручували ноги.

— На якусь мить у хаті запала тиша.

— Слава богам, що втік,— порушив її Геронім, хрестячи груди.

— Сам би не втік,— зітхнув Сава, згадавши минуле.— Гайдамаки визволили.

— Гайдамаки? — стрепенулась Мар'яна, тривожно зиркнувши у вікно.— Страшно, свят, свят...

— То мої товариші,— уточнив Сава.

— Гайдамаки — твої товариші?

— Колись разом на Січі молодикували.

— Фе-е...

Як вона випроведила батька з-за столу, заслонила сірими сувоями вікна, зсередини замкнула двері, як підвів її до ліжка — все те зараз ледь-ледь мерехтить у пам'яті.

Відтоді минув місяць. Навіть не минув, а пролетів над ними ластівкою. Сава й не помітив його, не згадав. Можливо, тому, що був занадто щасливий. Навіть не розбере, чи відмолодів, а чи постарів тим часом. Здається, є те й те, і йде воно вкупі, мішма, пливе одним річищем — бурхливим, каламутним, невпинним. Уже й Геронім Куцевич звик до майже відвертого кохання своєї бездумної доньки-вдовиці, самохіть іде ночувати в клуню.

Багато перебалакали з Мар'яною. Мабуть, від тих балачок його думки, приспані моторошним коханням, почали звільна пробуджуватися та розлазитися навсід, мов раки в решеті. Тепер, здається, не вгамує їх ніхто. Надто після вчорашніх відвідин Тумки.

Цей Тумка наче хистке сновиддя. Не вгадаєш, чого він хоче, кому служить. Крутиться, мов тріска в ополонці. Був поміж запорожців, сидів у білоцерківській хурдизі, вислужувався перед Трейденовим помічником. А тепер...

Приходив від савранських отаманів, які кликали сотника в похід на подніпровські волості. Там, у Саврані, вже зібралися, окрім Ведмедойка й Рингача, також Рудь, Жила, Харко, Іваниця.

Водночас приніс Василь примірник універсалу регіментаря української партії, новгородського старости Малінського до гайдамаків. Узяв, каже, в якогось не знайомого йому чоловіка. Тим універсалом Малінський обіцяє всім повстанцям, котрі облищать ворохолюбну і повернуть додому, дарувати їхні гріхи. А коли хтось з них піде на коронну чи магнатську службу — той матиме винагороду.

Якимись дивними були оті Тумчині відвідини — Мар'яну вони чомусь стривожили. Вона червоніла, зеленіла, а Василь Тумка самовдоволено посміхався, не дивлячись нікому в очі.

Ним Сава переказав савранським отаманам — не гайте часу, не чекайте мене, виступайте, наздожену вас пізніше.

А сам замислився: що робити? Звірив свої неясні думки Мар'яні, прочитав регіментарське звернення. Вона вся заискрилась.

— Іди, Савочко, йди, коханий.

— Куди?

— До Малінського.

— Та чи ж правду пише новгородський староста?

— Чому б мав неправду писати? Шляхетний муж, староста. Він на підступну облуду, ошуканство не здатен.

— Тобі, Мар'яно, це важко зрозуміти.

— Ті тонкі брівки ображено насупились.

— Цей поклик може бути пасткою, — пояснював Сава. —

До такого Корона нерідко вдавалася, аби спантеличити повстанців. Наобіцяють усього, а коли знайдуться легкові-ри, складуть зброю — усіх до ноги винищать.

— Хай нищать! — зраділа Мар'яна.

— І мене?

— Брони тебе бог. Ти ж не ворохолюбник, не гайдамака.

— А хто ж я по-твоєму?

— Лицар. Сотник надвірної міліції князя Любомирського. Ідь до нього, впади в ноги, килимком простелися.

— Тільки не це, — спохмурнів Сава.

Вона прикусила губи. Подумала.

— Що ж єднає тебе з брудним гайдамацтвом?

— Власне, ніщо, — відповів. Але враз схаменився: — Гайдамаки визволили мене з Білоцерківської фортеці, вважали, врятували життя, допомогли мені стрітися з тобою, відлучили пастя.

— То й що?

— Нічого, однак... Чалі з діда-прадіда козаки. Це — мій

народ. — Бидло репане, а не народ. На жаль, мій дідуньцьо

теж козакував, зате ойтець півроку в уніатському колегіумі

вчився. Схизми одцурався, до унії пристав. Так усі роблять, аби осягнути шляхетство.

— Можна обійтися без шляхетства. Тисячі обходяться.

Носять шаблю, ходять за ралом, мнуть шкуру, ліплять

горшки... Мар'яна насупила брови.

— Колись ти говорив, обіцяв... — дорікнула.

— Не плутай мене з Андрієм.

— Розмова повернула в такий бік, якого Сава ніколи не

передбачав і не сподівався. Власне, він наполовину жарту-

вав, а Мар'яна сприймала ті жарти всерйоз, гостро пере-

живала. Вирішив піти ще далі на загострення — мав же, зреш-

тою, добре знати натуру тієї жінки, з якою збирався поєд-

нати свою долю. Адже всі їхні попередні таємні зустрічі

й любові — то були пахучі квіточки, а тепер виявляються

агітки. Потрібно скуштувати їх і, може, завчасно розтоп-

тати, щоб потім, коли повністю визріють, не дерли горло, не зводили зуби.

Правду кажучи, і сам не зовсім розумів свій дивний настрій. Не знав, що саме й де його болить, але відчував якийсь скімливий, змішаний з жалем біль. І злішав. Тягнуло на словесну мсту.

— Не плутай,— повторив.

— Не обіцяв,— згодилась.— Але я сама гадала: посотникуеш, станеш полковником, губернатором, шляхтичем..

— Я шляхтичів шаткував, як капусту.

— Ти їм служив.

— Служив, а потім різав, розпинав, палив.

— Навіщо?

— Тебе хотів озолотити.

— І вже не хочеш?

Не відповів. Вона затулила очі хусточкою і прожогом вибігла з хати.

Не спиняв, не доганяв. Знав: пересердиться, поплаче — прийде. Намагався розібратись у тому, що так несподівано сталося. Пригадував її та свої слова, мовлені несподівано, порівнював і подумки звинувачував себе.

Так, так, сам винуватий. Зрештою, кожна жінка прагне бути багатою і щасливою, хоче бачити свого чоловіка на найвищому або ж принаймні на високому щаблі суспільної драбини. А вона, Мар'яна, всього того заслуговує. Вродлива, пещена, тонка станом, зальотна.

Одначе і їй треба бути догадливішою. Адже він знічев'я пожартував, удав з себе грізного месника, борця за щасну долю рідного краю, безкорисливого оборонця волі й прав свого народу. Трошки похизувався, а вона, дурненька, повірила порожнім словам, навмання кинутим.

Необачна. Насправді ніякий він не месник, не оборонець. Для того, щоб помститися, треба перш за все твердо знати, кому й за що. А він, окрім рашківського офіціаліста Знеміровського, не мав ворогів. Правда, після гайсинської таємної ради затаїв неприязнь до Поляновського та Верлана, але й на них тоді не шукав мсти. Бездумно гасав по Брацлавщині, збройно бенкетував, п'янився славою жорстокого й нездоланного, потроху наповняв калитку панським золотом, сріблом, коштовним камінням.

Пригадується, своєю рукою не позбавив життя жодного пана. І нікого не оборонив від розправи — ні шляхетської, ні гайдамацької. Пострибав собі, мов сухе перекотиполе,

повеселився, похизувався. От де правда, якої не годна збагнути і, мабуть, ніколи не збагне Мар'яна. Все це, далєбі, краще, ніж вона, розуміють (або точніше — відчувають) колишні ведмежата і Грива, тому поволі й одвертаються від сотника.

Мар'яна в одному має рацію — Саву ніщо не єднає з гайдамаками. То певно. І нема тут ніякого дива. Не було на чому зрости тій єдності. Безправ'я, неволі й щоденної гіркої праці посполитого чи ремісничого люду він не зазнавав. Спробував козубівського рукомесла, однак хутенько покинув і пішов на легкий, надвірняцький хліб. Гнат. Тарас мандрували світами, наймитували, гризли твердий кусень, Гринь харчувався тетерею, саламахою, Грива скуштував татарської неволі, таволги. І, може, тому далеко стоять вони від нього, а він від них, думають і діють по-різному.

Як би там не було, однак підлаштовуватися до них — Гната, Тараса, Гриня, Матвія а чи Лукаша — Сава не буде. Не може. Не хоче. Та й навіщо? Якої винагороди за те можливого сподіватися? Полковництва? Губернаторства? Кошівства? Коли б то. Жодної гарантії на те нема, нема навіть обіцянки.

А вірогідні суперники на ті зваби множаться, виростають, наче гриби після рясного дощу. Матвій, Прокіп, Лукаш, Устим, Самійло, Ведмедойко. Нелегко міряться з ними сика голода, тим паче, що до них горнеться січова, сільська й міська голота.

Не вабить Саву гайдамацтво. Не тягне, й край. Знову розлучатися з Мар'яною, її обіймами, поцілунками, шелестом пуховиками — то не по ньому тепер.

А що ж робити? Ясним є одне — далі, особливо після відходу гайдамаків із Савранщини, zostаватися в Піщаній не можна. Зразу ж потрапиш у руки тих полювачів. Куле ж податися? Лівобережжя, Слобожанщина, Росія рішуче відпадають. Там найвірогідніше — кайдани, дуба, смерть або ж у кращому разі сибірська каторга. Татарин, турок — далеко. Молдова... Де ж знайти прихисток, стріху й хліб?

— Далєбі, правду каже Мар'яна,— подумав уголос.— Дарма образив її. Доведеться кланятись Короні. Ліпшого виходу не видно.

Сава ще раз перечитує універсал регіментаря Малінського, пильно вдивляється в кожну літеру, ніби розгадує

чи їхній потаємний зміст. І вони, ті зугарно розмальовані й мерехтливі, як Мар'янині очі, літери знаджують та владно кличуть — іди. За ними вже не видно шибениць і паль, які щойно страхали й насторожували. Не чути передсмертного зойку сотень, тисяч гайдамаків, жінок і дітей, скараних шляхтою, стрілянини, пронизливих посвистів замашних канчуків, не озиваються болісні докори сумління...

Потер проясніле чоло долонею, підвівся і вийшов на двір. Побачивши на його лиці теплу посмішку, Мар'яна теж усміхнулася.

— Спасибі, кохана, за добру і вчасну пораду.

— Тішуся, Савочко.

частина третя

ГОМІН У ДІБРОВІ

Після покари Жабовського та Роговського комаргородці й томашпільці непомітно розбрелися хто куди. Тарас, Гнат, Кіндрат і не зогледілись, як опинилися самі.

— Куди ж, дядьку, тепер? — запитав Кравчина односельця.

— Хто його знає, — стеновав плечима Красюк. І, мить подумавши, відповів: — Ви, хлопці, шукайте собі свою дорогу, а я, говорила-балакала, верну домів.

— Уже?

Кіндрат глянув на червонястий окраєць сонця, яке поволі викочувалося з-за блакитного виднокола. Мовчки потоптався, збиваючи ранкову росу на забур'яненому суголвку.

— Не гнівайся, Тарасе, на мене, — мовив розчулено й вибачливо. — Твоє діло просте — у тебе в Теклівці ні кола ні двора.

Кравчина глузливо звів брови.

— А у вас... — перебив. — У вас лани, череди, хороми... на, хлів, якесь обійстя, два морги землі, що її наділили Гудимовичі.

— Яку згодом одбере Масловський, — вставив Голий. — Почекай-но, Гнате. А може, йому хтось скрутить в'язи так, як ви скрутили капітанові Бачинському.

— Хтось. А ви сидітимете вдома, чекатимете? Чому ж сидітиму? Не такі Красюки. От передав Тарас, спасибі йому — треба, мовляв, підсобити комаргородцям. То я й прийшов, навіть оранку перервавши. І по жнивах, якщо знадоблюсь, перекажіть, не полінуюся. А зараз,

говорила-балакала... І прошу вас, хлопці: не розказуйте нікому, що оце помагав. Бо воно ж таке: ниньки так і сяк, а завтра, не дай бог, утихомириться, Федот Ковальчук зразу вхопить за горлянку: «Куди й для чого, трясця твоєї матері, одлучався, Свинямbrate, з села весною?» Що скажу йому? Ще раз, хлопці, молю вас, не розказуйте.

— Не журіться тим.

— Та я не дуже й журюся, а все ж боязко. Якби ж була певність, що остаточно здолаємо панів...

— Того й домагаємося.

— Еге, домагаєтесь,— зітхнув Кіндрат Красюк і пошвидкував на Теклівську дорогу. Згодом спинився, помахав на прощання шапкою і рвонув бігцем.

Тарас і Гнат заскочили в Томашпіль, попрощалися з рідними і рушили до Тульчина. Там дізналися: минулої суботи чималий гайдамацький загін пройшов через Тиманівку, прямуючи на Київщину.

Пішли його слідом, який легко було віднайти. В кожному селі чулося: «Були наші славні заступники. Завертали й до нас. Та вже нема й не знати, коли ще завітають».

Нарешті сьогодні, обминувши Білу Церкву, яка залишилась ген-ген праворуч, Кравчина й Голлий надібали при річці Роставиці повстанський табір. Ще здалеку озирали його. На луках, злегка забарвлених осіннім сонцем, попаски блукали стриженої коні, купами лежали кульбаки, торби та всіляка зброя, а на березі юрмились люди.

Підійшовши до гурту, побачили багатьох знайомих, але не квапились виказувати себе. Їхню увагу полонила згорблена жінка, яка стояла коло Матвія та Гриня й похачцем лебеділа:

— Ідіть, братики, рятуйте.

— Заспокойтесь,— перепинив її жальну скаргу Грива.— Розкажіть до пуття, що воно і як.

Жінка ніби отямилася. Паволоцька вона, в Паволочі народилась і вік свій звікувала. Ніколи ворогів не мала, з чоловіком та сусідами завсіди жила в добрі-злагоді. Ще напровесні паволоцький губернатор накинув майстровим і політичним новий великий чинш. Підтримували, мовляв, ребілізанти, бунтували, то й платіть.

Доки не мав свого війська, видно, побоювався: не дуже приставав з тим чиншем. А як на тому тижні увірвалася до міста жовнірська хоругва з Шаргорода, життя не стало. Щодня — давай, давай, давай. Обшуки, грабунки, гвалти, розправи.

Позавчора до губернатора приїхала зі Сміли його побовниця. І почались гульки та бенкети при світлі. Найбільший куток жовніри дотла спалили. Погоріли старі, маж, а серед них і її чоловік. Учора зависли на шибеницях і сконали на палях шістнадцятеро, нині дев'ятеро. І ховати не дають. Далі ніхто не годен витримати. Йй пощастило випитися з того пекла. Дибав в Білу — до свого сина, який приймає там.

— Ідіть, братики, біжіть, рятуйте,— повторила жінка. — Не нагли, молодиче,— вставив Василь Тумка.— Твоє вже не оживимо.

— Мого таки не оживите. Але ж інші...

— Інші також почекають.

Матвій Грива недобре глянув на нього.

— Замокни, бузувіре. Тобі лише б хапати.— І вже до жінок: — Далеко звідси Паволоч?

— Півдня їзди.

— Як дістатися туди?

— Прямо дорогою. За горбом — ліс, а там знайдете наших, покажуть.

Коли жінка одійшла, Ведмедойко уздрів Гната й Тараса.

— Нарешті,— ручкався з обома.— Гарно забарились, най йому шляк трафить. Про Саву щось чували?

— Нічого,— відповів Кравчина.— Або що?

— Передав з Піщаної, що доганятиме нас. Але чомусь не квапиться.

На розмову не було часу — Грива гукнув помічників.

Наказ був короткий: Петро Холод, Прокіп Рудь, Лукаш Харко, Самійло Жила, Устим Іваниця поволи провадити мусть на Паволоч піших, а він, Матвій, і Гринь Бук зараз же поведуть кінноту.

За горбом справді мрів вихрястий ліс. У ньому повстанці надібали кільканадцять паволоцьких гуртів, що кублилися під деревами та між кущами. Переважно цеховики, майстерні яких згоріли,— кожум'яки, кравці, шевці, колісники, бляхарі, ковалі.

— Спасибі, що прийшли,— дякував чубатий золотар із сережкою у вусі.— Бийте недолюдків, а ми разом з вами. Треба найперше накрити замок, де всі вони купчаться. Найкраще робити те після півночі — тоді сон знемагає шляхту.

Що знайшлось у паволочан, вечеряли вкупі. Не могли набалакатися. А як місяць зійшов, рушили.

От і містечко. Воно міцно спало, а легенький вітерець розносив у поля його чадливе дихання.

— Тепер саме час,— сказав чубань.— Підемо виярком.

Замок чітко окреслювався на темному тлі своєї корякуватої тіні. Скоро розігнали варту, відчинили обидві брами і заїхали на подвір'я.

— Де губернатор? — напосів Грива на переляканого жовніра.

— Он там,— показав той на ледве освітлене вікно.

У губернаторському покої нікого не застали — ковдра, подушки, чоловіче й жіноче вбрання мішма жужмилися на порожньому ліжку. На столі валялись недоїдки та недопитки, а в попільниці тліла товста цигарка, чадячи пахучим димом.

Шукали губернатора та його гостю до ранку, але дарма — вони наче крізь землю провалилися. Згодом допоміг замковий сажотрус: обое напівголі кулилися поміж лежанками на горіщі.

— Пане козаچه,— благала білява смілянка Тараса, який вів її в двір, де Матвій Грива та Гринь Бук уже вершили суд над іншими схопленими панамі й орендарями.— Даруй життя, випусти звідси, не віддавай на ганьбу. Любов'ю, тілом віддячу...

Кравчина скинув на неї злий погляд.

— Тю, падло собаче,— плюнув.

Переляканий губернатор не міг ні благати, ні виправдовуватися. Ледве сказав, що шаргородський поручик Лубківський зі своєю хоругвою вчора по обіді вирушив з Паволочі в Погребище. Забув і про коханку, тільки очманіло лупав на шибеницю, яку зводили під орудою Гната Голого.

Уже й не пам'ятає Сава, скільки днів протинявся в Немирові, а до мети, задля якої прибував сюди, анітрохи не наблизився. Почали обступати тугим колом тяжкі плани. Чи тією дорогою пішов, чи не помилився в своїх планах? Зрештою, чи не обдурює його отой хитрий арнаут з калярні на околиці містечка? Останнє видається вірогідним і насторожує. Поговорюють, ніби прибишний чужоземець служить Короні вухом, торгує не лише напоями та закусками, а й долями людей.

Невже має лихий намір і в даному випадку? Але ж чого зволікає? Давно міг би видати свого відвідувача місцевій управі, однак не видає. Навпаки, щодня застерігає бути обережним і чекати. Запевняє: регіментар української пар-

тії новгородський староста Малінський ось-ось приїде в Немирів. Чому? Може, силкується арнаут побільше виканючати грошей за розвідувальні послуги.

Дуже вразила і спантеличила Саву поголоска, почута вчора на ярмарку. Діялось начебто в Смілі. Якийсь гайдамацький верховода Касян, маючи при собі регіментарський універсал, цілою ватагою в чверть сотні чоловіків прийшов до новгородського старости. Чесно визнали свою провину, розкалялись, присягли на вірність Короні й зголосилися стати надвірниками. Староста чемно вислухав їх, похвалив за розумний вчинок, але на службу прийняв тільки Касяна, а решту всіх до єдиного стратив.

От як воно насправді виходить — слова красенькі, а діла темні, як осіння ніч. Невже все те правда? Була б тут Мар'яна та й послухала. Що сказала б, порадила? «Шляхетний муж, староста, до підступної облуди, ошуканства не здатен...»

Ярмаркові ганять Касяна, декотрі й проклинають. Зрадив, кажуть, своїх, ціною їхніх голів здобув регіментарську прихильність і ласку... Сава, відверто кажучи, цього не могла зрозуміти і, очевидно, ніколи не зрозуміє. Людське життя — то химера, гра, безперервне скакання через провалля або вогонь. Усі стрибають, та не кожен перестрибує. Тих, хто мають гарний талан, силу, спритність, зірке око, ніби херувимські крила переносять над пеклом прямо в рай, а кому сама доля призначила пекло, тих ніхто не зарятує. Така вже у них планида. Касян перестрибнув, а двадцять п'ять...

То чим же він перед ними завинив? Хіба ж знав наперед, що станеться?

Один посполитий горланів на торговлиці: «Добре відав Касян, до чого йдеться. Навмисне підмовляв гайдамаків, тяг у пастку, заздалегodi домовившись з регіментарем. Криводушний запроданець, зрадник, перекинчик. Стрів би й його, гада повзучого».

Невже справді була попередня згода у Касяна з Малінським? Взагалі могла бути. Адже засилав Трейденів помічника Василя Тумку в Саврань, аби зманити ватагу Проміска Рудя та Гриня Бука. Якщо справді запроданство мало ливо, виправдовувати Касяна важко, ба й просто немож-

ливо. На подібне паскудство Чалий не здатен і ніколи не пішов би. Не збирається торгувати іншими. Нікого не підби-має, не кличе. Він дбає про самого себе, про власну долю.

Продавати когось на смерть, проливати чужу кров — то не в його звичці.

Чомусь у пам'яті зринають слова покійного Козуба. «Зрештою, — казав Андрій у Рашкові, виправдовуючи свою зраду православ'ю, — моє особисте уніатство не так уже багато завдало лиха старожитній вірі. А ти та твої надвірники...»

Далебі, швець був недалекий від істини: перехід окремого вояка з одного табору до іншого істотної ролі не відіграє і не може відіграти. Наслідки змагання зумовлюються не тим вояком, якого презирливо називають перекинчиком...

Переступивши поріг кав'ярні, Чалий здивувався: там нікого, окрім хазяїна-арнаута, який перебирав миски й ложки, не було.

— Слава богу, ваша справа доходить щасливого скуту, — сповістив той. — Сьогодні, донесли мені, Малінський приїхав, і завтра зможете побачити його. Хоч, переказали мені, його милість сердитий на гайдамаків. То чоловік страшний, гвалтовний. Ще й ще раз повторюю: остерігайтесь.

Сівши за стілик, Сава розпростав плечі. В голові крутилися й насторожували корчмареві слова. Сердитий... Остерігайтесь... У тебе, Саво, нема, як у Касяна, підмовлених спільників. Важиш власною головою. Дивись, думай. Може, тікай звідси...

З вулиці долинув гулкий тупіт коней. Арнаут зиркнув у вікно, пробурмотів щось невиразне і прожогом кинувся надвір. Чалого охопила тривога. Не встиг зміркувати, що робити, як до кав'ярні всипався гурт жовнірів. З-поміж них вирізнявся чоловік у рожевому жупані та малинових шароварах. Брови ostrішкуваті, лице пещене, чорні вуса ледь закручені догори. Очі зеленаві, трохи булькаті й пронизливі. На підмізинному пальці лівої руки сліпучо яриться перстень.

— Зброю! — звелів він.

Чалий підвівся, висмикнув з-за пояса пістоль і поклав на стіл. Засунувши його в свою кишеню, чоловік кинувся жовнірам, і вони вервечкою виторочилися в сінні.

— Люблю розмовляти без свідків, vis-a-vis, як кажуть французи, — вимовив, коли зачинилися двері. — Так найліпше. Зайві вуха, знаєте... Прошу сідати, заспокоїться, бо наша бесіда буде тривалою. — І сам присів за сусідній стіл.

— Хто ви такий і чого хочете від мене? — зважився Сава на рішучий випад. Навіть пронизав співрозмовника гострим поглядом. Але той не розгубився.

— Граф Францішек Салезій Потоцький, — кинув знічев'я, ліниво посміхаючись. — А чого хочу — скажу. Мені відомо все сподіане гайдамаками за вашим проводом. Знаю: вам загрожує смертельна розправа як з боку Корони, так і від росіян. Полковник Трейден шукає вас, аби сповна відплатити за білоцерківську акцію.

— Я мав звернення регіментаря української партії пана Малінського, — вставив Чалий. — Хочу просити...

— І це знаю, — перебив його граф. — Не треба квапитися. Новгородський староста — особа не вельми шляхетна.

Думки Чалого крутилися роєм, а загадки множились. Видно, цей Потоцький, про якого Саві дещо розповідав уманський сотник Левко Писаренко, таки непогано з усім обізнаний. Звідкіля? Невже від арнаута? Можливо. Навіть вірогідно, бо ж тільки йому Сава виповів свої плани й заміри. От шкура барабанна. Заспокоював, обіцяв допомогти, а тихцем, виходить, розставляв пастки. Думав, очевидно, не про Малінського. І з кав'ярні зник.

— З новгородським старостою ще побачитесь, — вів далі Потоцький, покручуючи сліпучий перстень на пальці. — Я зараз фундую свою надвірну міліцію. Чував, ви справно орудували рашківською сотнею князя Юрія Любомірського, князя загалом бідного і з погляду політики нікчемного. Хочу запропонувати вам сотницьке кермо в моїй міліції. Як дивитесь на це?

— Сотницьке кермо? — перепитав Чалий, ледве гамуючи тривогу й радість, які водночас виповнювали груди.

— Спершу сотницьке, а потім побачимо. Все залежати-ме од вас, власне, від служби. До речі, регіментар української партії не відзначається ні розумом, ні галантністю, а гайдамаками, що їх привів Касян. Знаєте?

— Чував.

— Дикий і свавільний шляхтич. Від такого можна сподіватися всього, навіть... Якщо погодитесь на мої пропозиції, вам, можливо, іноді доведеться діяти вкупі з паном Малінським, але в нього короткі руки, аби чіпати мого сотника. До того ж матимете високе заступництво коронного гетьмана.

— Ви казали, що Корона полює за мною.

— Полює, одначе то не страшно. Далєбі, знаєте, що коронний гетьман Юзеф Потоцький доводиться мені рідним дядьком. То як?

Чалий покiрно схилив голову.

— Дякую ясновельможному графові за ласку. А де стоїтиму з сотнею?

— В Умані.

Війна з Туреччиною, про яку давненько вже говорили в народі, нарешті розпочалася. Дніпровська армія, що складалася з російських солдатів, донських, лівобережних і слобідських козаків та запорожців, рушила на південь уздовж Дніпра п'ятьма колонами, під проводом генералів Шпигеля, Гессена-Гомбурзького, Ізмайлова, Леонтьєва і Тараканова. Фельдмаршал, ідучи на гарному породистому жеребцеві, провів її верст зо три, поки почало дощукливо пригрівати квітнєве сонце, а потім, гладкий, розіпрілий, переїхав у свій критий розкішний шарабан, ревниво помолвився богам, бажаючи майбутньої вікторії, з'їв кілька гарячих млинців, запив солодким вином, плюхнувся в м'яке крісло і швидко задрімав...

Солдати й козаки, супроводжувані офіцерами та старшинами, йшли бадьоро, озирали безкрайній степ, полохали дику звірину, яка кишом кишіла в плавнях, жартували.

— А де ті голомози? — попитували весело.

— Далєбі, знають, що ведемо на них цибатих слонів, і поховалися в бур'яни.

— Або й повтікали до султана під захист яничарів.

— У гаремі затишно і мухи не кусають.

— Такі, бач, вояки, годні тільки заскакувати в чужу комеру, коли хазяїн спить сном праведника або й зовсім вдома.

— Та заарканювати в ясир жінок і дітей...

Іноді військо спинялося на кілька годин, перепочивало, а також споруджувало редути, блокгаузи, покидаючи в них по два-три десятки вояків. У трьох ретраншементах, які трапились на шляху, залишено цілі гарнізони по чотириста п'ятсот солдатів і козаків. Для зміцнення тилів...

Двадцять восьмого травня полки Шпигеля досягли Перекопа. Притомлені тривалим маршем та чималою ношею (зброя, лопатки, одежа, харчі), вояки полегшено зітхнули, розправили плечі. Але й насторожилися — Перекопський перешийок був прокопаний ровом довжиною в сім верст, шириною до дванадцяти, а в глибину до семи сажнів; за ро-

вом темнів вал висотою приблизно в сімдесят футів; сім кам'яних веж захищали всю лінію могутнього валу; далі за ним грізно супилася фортеця, а неподалік, за свідченням татар, що їх схопили у Придніпровських лісах, стояв сам хан з величезною, стотисячною ордою.

Мініх сповістив хана, що привів свою армію для покарання кримчаків за часті напади на вітчизняні землі, зажадав пропустити його військо до фортеці і визнати над ханом верховенство російської імператриці. Та норевистий хан відмовився, послався на те, що там розташована турецька залага, котра йому, ханові, не підлягає. Тоді й розпочався наступ.

Солдати і козаки, незважаючи на шквальний вогонь ворога, спускалися на сухе днище рову і, підпираючись списами та багнетами, видиралися на вершину валу. Така безстрашність налякала татар, і вони кинулись навтьок. Те саме зробили яничари, які справді сиділи у фортеці. Місто Перекоп спершу зайняв лише один полк, а потім туди увійшло все військо.

Звідтіля головнокомандуючий відправив частини генерал-лейтенанта Леонтьєва, в складі яких Іван Малашевич повів запорозьку піхоту на Кінбурнську косу.

Там же фельдмаршал скликав військову раду. Поставив на ній одне питання — як далі бути, що робити? Більшість генералів вважала, що заглиблюватися зараз у Татарстан не варто, бо й не можна, — мовляв, продовольства для армії лишилось тільки на дванадцять днів. Вони пропонували: краще закріпитись у Перекопі і чекати князя Трубецького з обозом. Однак Мініх дотримувався свого погляду — треба йти вперед, щоб якомога більше перелякати й деморалізувати ворога, а обоз наздожене...

Армія величезним чотирикутником побрела безводною пустелею в глибину Кримського півострова. Люди знемали від шаленої спеки та голоду, який скоро розпочався, були майже порожніми, але з чималими запасами харчів та всіляких коштовностей. У ньому вояки перепочили, напекли ноги за ногою, посушили сухарів. І знову рушили. Нога за ногою, двадцять сьомого червня зарядили обриси ханської столиці — Бахчисарая. Мініх покинув більшу половину своєї

¹ Гезлев — зараз Євпаторія.

армії з усім спорядженням на Шпігеля, а сам з іншою частиною обійшов гори і на світанку, немов сніг серед жнив, з'явився біля міста. Татари були надто вражені такою несподіваною появою, але зразу напали на донських козаків і Владимирський піхотний полк, навіть змусили їх трохи відступити. А тим часом підійшов з п'ятьма полками генерал Ласі, і татари почали панічно тікати.

Страх охопив кримчаків, і вони рвонули в гори. Блискучий ханський палац — він складався з багатьох будинків і був оточений розкішним садом — спалахнув, немов скипка. Тисячі визволених бранців-невільників також стали до бою проти своїх жорстоких мучителів...

З Бахчисарая головнокомандувач вирушив генералів Ізмайлова та Магнуса Бірона на Ак-Мечеть¹ — столицю Калги-салтана і його мурз. Там вони не знайшли жодної живої душі: наполохані мешканці покинули місто ще раніше...

Окрилений перемогами, президент військової колегії збирався піти на Кафу² — найбільше і найбагатше місто на чорноморському узбережжі, куди колись водив запорожців Петро Конашевич-Сагайдачний. Та генерали дружно заперестували, і він мусив повернути назад, до Перекопа...

Об'їхавши запорозьку кінноту, яка стояла на пустельному березі Гнилого моря, Білецький повернув коня до північного коша і нарешті дав волю своїм тяжким думам та почуттям. Адже там, у таборі, надто довго й жорстоко ховав і тамував їх, дивлячись на передсмертні муки сотень бойових товаришів і слухаючи розпачливі зойки й ридання. А тепер вони, гірко-солоні й пекучі, як ропа перекопських озер, наринали на нього нестримно.

Боже правий, боже милостивий. Яке все те страшне й нестерпне. Вчорашній войовник, повний сили і звияги, сьогодні в шалених корчах б'ється на землі, безтямно падає ногами, осатаніло хапається за живіт, груди, рве на голові чуприну, благаючи порятунку або скорішої смерті.

І нічим не допоможеш йому, приреченому. Жодних ліків нема, а якщо трохи і є, то вони не для рядових вояків, а для офіцерів та козацької старшини. Прісну воду кругом отруєно. Кілька бойових слонів, які загинули, валяються серед поля. Сухарі й борошно давно скінчилися. Риба та

¹ Ак-Мечеть — невелике селище, на місці якого в 1784 році було засновано Сімферополь.

² Кафа — середньовічна назва Феодосії.

м'ясо розкладаються вмиль. Повітря, пересичене важким смородом, ще побільшує настрій трагізму і безнадії.

Черевний тиф не знає ні спину, ні угаву, зарв'їним ураганом котиться на всьому Кримському півострові. І так цілі місяці літо. Від Перекопа до Бахчисарая поля та дороги, прогалини поміж затоками, протоками й озерами — все встелено тілами солдатів, донських, лівобережних, слобідських та запорозьких козаків. Північний Крим — суцільний цвинтар, лише без хрестів та квітів на гробках.

Вороння, яке злетілося сюди, здається, з усього світу, має гарну поживу, від сходу до заходу сонця справляє галасливу тризну. Здуріти можна, дивлячись на той зловісний бенкет, чуючи благальні крики та галасливе каркання.

А генералам, полковникам і за вухом не свербить. Більшість з них, побоюючись зарази та фронтових злигоднів, давно потягла за Перекоп, осіла в придніпровських містах. Але й ті, що zostалися при армії, не сушать собі голови. Їм вистачає і харчів, і питва, і ласощів, і жінок, що, наче павуги, красуються в обози, шукаючи веселих розваг.

Вони, генерали, полковники, як і ота дика галич, веселяться серед безмежного кладовища. Забули й про кримчаків. А татарва, отямившись після травнево-червневого коршуну, зараз і на хвилинку не дає спокою. Вдень і вночі живі упень, геть і тих, що вже не годні боронитися. Конаша та гульбища, розпука й п'яна втіха...

От тобі й прусська муштра, військова школа, якою не даються при імператорському дворі. Торік потоки солдатської та козацької крові пролив недолугий Леонтьєв, а цього року — обласканий царицею Бургард Крістоф Мініх. Фельдмаршал, президент військової колегії, один з найбагатіших імперії.

Головнокомандувач називається, носить фельдмаршальський жезл, обсіпаний брильєнтами. Жорстокий грубіян і самодур. Пристрастю до спиртного не поступається перед Леонтьєвим. Ненажера, який найбільше полюбляє гарячі лінійні. Іде за армією розкішним шарабаном, у якому стоїть грубка, ліжко, ломберний стіл. В поході возить із собою пастора Мартенса, дружину генерал-провіантмейстера Міхель-Трубецького Ганну Данилівну, яка ділить з ним ніч-не може... За їдою, питвом та любовними пригодами лісому товстунів нема коли займатися армією.

І ще прикріше від того, що розпочався цей похід вдало. Солдати й козаки діяли мужньо, безстрашно, намагаючись відплатити голомозим за всі їхні кривди, грабунки, багаторазовий кривавий ясир, за невільників. Не витримали татари натиску нашої зброї, рвонули навітікача. А потім... Чи ж поплатиться Мініх за десятки тисяч марних трупів, за осиротілих батьків, дітей, за його хижу зневагу та ненависть до всього слов'янського?

А могло ж усе скластися інакше. Кримчаки давно уже стояли б на колінах, навіки забувши дорогу за Перекоп, на Придніпров'я та Поділля. Були надії на те. Так, так, були. І не уявлювані, а тверді, незаперечні. У шасливу вікторію на кримському напрямку несхитно вірила вся армія імператриці, в тому числі й Січ. Вірила й сподівалась.

Ту певність посилювала насамперед заміна Леонтьєва — адже було ясно, що торішня кампанія незмивним тавром лежала на сумлінні нинішнього київського генерал-губернатора. Добру погоду віщувала також поведінка нового головнокомандувача. В кінці минулого року Мініх викликав до Царичанки запорозьку депутацію. Радився з нею, як розгромити турків і татар у наступному році. Цікавився думками козацької старшини, уважно слухав, часто похвалював їх, а його ад'ютант Манштейн усе нотував.

Пригадується, Малашевич казав тоді: «Турки і татари, ваша світлість, хитрі й підступні. Ми, запорожці, добре знаємо їх норів, особливо кримчаків. Шляхи й дороги, якими йтимуть, місця баталій, засоби зв'язку між авангардом та ар'єргардом вони визначають наперед. До того ж уміють на ходу блискавично переформовуватись. Мусимо пам'ятати це й старанно готуватися. Тут надто багато важить часу нашого виступу та швидкість просування. Треба нам вирушити звідси десятого квітня». І викладав резони: «На ту пору, як свідчать прикмети цієї осені й початку зими, земля на степу ще не горітиме, спека не шаленітиме. За таких сприятливих умов можна, тримаючись дніпровського берега, йти форсованим маршем і вже на початку травня потрапити в Крим. Це — істотна запорука перемоги над голомозим».

Фельдмаршалу подобалися доводи та поради кошового отамана.

«Спасибі, — дякував він. — Саме так і зробимо, як радите».

А вийшло зовсім інше. Зиму змарнували — перетрушували наддніпрянські села, вилловлюючи гайдамаків, вели

всілякі перемови в столиці, забувши про ворога, не дбали про свою силу, озброєння, спорядження та постачання продовольством. Чекали погоди, а фельдмаршал влаштував свої власні, а також і любовні справи...

Армія рушила з берегів Орелі на десять днів пізніше, ніж передбачалося. Була бадьора, рішуча, у доброму настрої. Здавалося, перед нею не встоїть ніщо й ніхто. Так воно насправді і було. Під її нестримним натиском упали Перекоп, Гезлев, Бахчисарай, Ак-Мечеть. Але тоді вже весь півострів смажився під пекельним сонцем. Скрізь лютували пожежі. Татари, відступаючи, затруювали криниці, випалювали населені пункти, продовольчі та військові склади. Скотину гнали в гори, в недоступні хащі. Створювали месницькі загони, а фельдмаршал розважався з Ганною Данилівною, попивав шнапс...

Військо просувалося, незважаючи на всі спонукання офіцерів та старшин, поволі. Тили, які супроводжував генерал-провіантмейстер Трубецький, відстали а чи десь заблукали, харчуватися нічим, вода небезпечна для життя, здається, і повітря було шкідливим. Денні переходи виснажували й знесилювали піхоту, а фельдмаршал наглив її, гнав, гнав, немовби зловмисно...

Незабаром почалося найстрашніше — голод, хвороби, смерті, які породжували гнітючий настрій. Зростали ремство, скарги, непослух. Ходили чутки про великі нелади серед генералітету.

Згодом вони підтвердились. Балакучий унтер-лейтенант Гурій Тягін переповідав їх з найменшими подробицями, і в уяві Білецького розгорталася строката картина генеральських чвар. Колишні приятелі й друзі Мініх та Гессен-Гомбурзький не на жарт пересварились. Принц, у якого головнокомандувач забрав до себе ад'ютанта Манштейна, від його зневажав і заперечував усі накази фельдмаршала, а вали прихильники перед офіцерами й солдатами звинувачували Мініха за бездіяльність і жорстокість, за намагання згубити російське воїнство.

Дійшло до того, що під Бахчисараєм на таємній генеральській раді Людвіг Гессен-Гомбурзький висловив пропозицію: якщо Мініх і далі продовжуватиме цей обтяжливий похід, треба всім рішуче заперестувати або й ув'язнити його, принца, чином найстаршого між ними — фельдцейгмейстера. Не відомо, чим завершилася б ця акція, коли б

генерали пристали на неї, а фельдмаршал наполягав на своєму...

Згодом армада Мініха, покинувши Бахчисарай, пустилася врозбід до Перекопа. Для неї настали найважчі, найчорніші дні. Ні їсти, ні пити, ані де сховатися від сонця, яке шаленіє від ранку й до вечора. І черевний тиф лютує. Кругом — могили, могили. І не злічиш їх.

Спершу збивали домовини, попи й дяки вимахували над мерцями кадилами, співали заупокійні молитви, штабні канцеляристи записували покійних. А потім усе те припинилося...

Порівняно з Дніпровською, набагато успішніше діяла Донська армія, яка під проводом генерала Петра Ласі оволоділа Азовом...

— Ох і фельдмаршал, — скрушно тре хмарне чоло запорозький наказний отаман. — Під його верховенством навоюеш, здолаєш супостата, здобудеш перемогу...

А така перемога конче потрібна і Україні, і Росії, і Польщі, і всьому слов'янському світові, якому загрожують турецький султан та його васал — кримський хан.

Почувався Сава зле. Був наче обдурений. Зараз до пуття й не знав, кому і на яких умовах служити, котрому богові і як має поклонитися, хто його господар, повелитель, кого треба слухати і нащо. Ще позавчора розумів: він — сотник надвірної міліції графа Францішека Салезія Потоцького, має від нього непоганий жолд, багато знадливих обіцянок, а за те мусить недремно охороняти спокій та цілковиту безпеку його широкополіх уманських маєтків.

Протягом двох місяців те й робив. Ознайомився зі своєю сотнею, перевіз до Умані Мар'яну й Героніма, побував у кількох селах, розігнав якусь розбишацьку ватагу в Гайсині. Все, здавалося, йшло як слід. Тішився своїм становищем, насолоджувався життям, дякував долі і навіть підступному арнаутіві з немирівської корчми.

А позавчора відбулася розмова з графом, якої і не сподівався, — Потоцький звелів йому негайно вести сотню в Лисянку і приєднатися до української партії Малінського для боротьби проти гайдамаків.

Саву не збадьорило, а засмутило це розпорядження. Він доволі напоневірявся минулого літа, тіло й серце волали тривалого перепочинку. Нічого приємного не обіцяла і залежність від свавільного новгородського старости.

Спробував натякнути графові, але можновладець невдо-

волено нахмутив чоло, а його зеленаві очиці спалахнули хижим блиском.

— Треба йти, — кинув Францішек Салезій. — Я не звик просити або вмовляти своїх рукодаїних. Спочинемо потім, сотнику, після погамування гайдамацької ребелії, якщо зробимо відпочинок. Крім того, спільні дії з новгородським старостою нічим вам не загрожують — українська партія підлягає коронному гетьманові, а коронний гетьман знає про уманську сотню та її довідцю. Гадаю, Малінський занадто цінує своє становище і власну голову, щоб діяти проти графа Юзефа Потоцького, проти Потоцьких загалом. Отже, завтра рушаєте.

Учора перед вечором уманська сотня добулася до Лисянки, над якою бовванів грізний замок, оточений масивним валом. Містечко лежало спокійно й тихо, наче дослухалося скаржливого скрипіння маж на Чумацькому шляху, який здавна пролягав тут від Дністра до Дніпра. Голе й перемерзле гілля дерев, схоже на почорнілі руки мерців, повністю виказувало убозтво містечка і наганяло холодний смуток.

Малінський, далебі, чекав уманців — з цілим шляхетським почтом перестрів їх біля засніженої фортечної брами. Був дуже люб'язний, аж запобігливий. Тиснувши руку старшому з прибульців, заспівав солов'єм:

— Сердечно здоровлю звияжного пана полковника!

Чалий злегка почервонів.

— Сотника, — поправив тихо.

Широка посмішка розпливлася на обличчі новгородського старости.

— Я не помилився, — мовив він далі. — Саме полковника. Так поіменований пан Чалий в епістолії великого коронного гетьмана, привезеній нині вранці нарочитим вістовим. А наш верховний регіментар не кидає слів на вітер. Знаду ще раз вітати з таким високим стрибком. А тепер прошу розташувати свій регімент на відпочинок і завітати до мене. Такої ласки Сава й не чекав. Невже справді Францішек Салезій клопотався перед дядечком і той зразу розшморганув калиту щедрот? «Не кидає слів на вітер...» Можливо. Але як далі піде ця пісня? Як співатиметься? Коронна політика, відомо, підступна і безжальна. Корона всі свої більші чи менші давання силкується відшкодувати найдорожче. Це треба мати на оці і кожен свій крок старанно зважувати. Гайдамацький заводій Касян уже нібито сотникує.

У просторій залі, куди Чалий потрапив у супроводі старшого шляхтича, уздрів цілий натовп, залитий яскравим блиском бронзових канделябрів. І відчув на собі десятки очей — сполоханих і мстивих. Регіментареві гості, далекі, знали, хто прийде, бо нараз залякли, немов сподівалися шабельного наскоку.

— Панове, панове! — гукав Малінський, солодково усміхаючись.

А вони, жінки й чоловіки, ловили дрижаки. Хтось над-ривно зітхнув. Під кимось скрипнув стілець. Чийсь брови прудко смикнулися догори. Десь шугнуло: «Матка боска!..»

Нагло вшух гострий передзвін ножів та виделок, і від-луння, вдарившись об стіни, заміло в кутках.

— Панове, панове! — розмахував руками довідця укра-їнської партії, кваплячись назустріч гостеві. А коли всадо-вив його поряд з генералом у прусській уніформі, заговорив спокійніше: — Прошу, панове, уваги. Не треба алярму, який нічого, окрім шкоди, не годен дати при розв'язанні поважних справ. У житті, а ще на кресах, може статися вся-ке. І помилки іноді прецінь прикрі й гіркі. Їх торік-позато-рік, на жаль, допустився Сава Чалий. Та мусимо дякувати провидінню за те, що воно з високого неба побачило славет-ного воювника, отверезило його і привело, яко блудного сина, в лоно Речі Посполитої. Тепер, ставши волею велико-го коронного гетьмана полковником, пан Сава, сподіває-мось, допоможе погамувати гайдамацьку ворохобню, заво-ювати жаданий спокій, сторицею відплатити ребілізантам.

Довго ще говорив Малінський, тримаючи в правиці кришталевий келих, але Чалий уже не дослухався пишно-мовних слів. Сидів, немовби на гострій палі. Не міг ні во-рухнутися, ні стерти з чола піт, що стікав струмками на-комір та плечі кунтуша. Прикрі й гіркі помилки... Злочини... Щира й ревна покута... Погамування... Відплата ребі-лізантам...

Для чого він, Малінський, влаштував оці ганебні огля-дини? Нащо згадувати минуле, виправдовувати блудного сина? Майбутнього ніхто не знає, не завбачить. Хто, коли і як скінчить?

Раптом думка сама повернула в несподіваний і невід-повідний до цих обставин бік. Де зараз ведмежата? На-яких шляхах-дорогах? Можливо, знову оташувалися на Савранщині. Може, на Січ подалися. Бо ж грудень — не час для гайдамацьких виправ. Чи живі-здорові Гнат, Гринь

Тарас? Що думають про нього, про його вчинок? Не дове-ди господи стрітися з ними на марсовому полі. Грива, Хар-ко, Жила, Рудь, Іваниця, навіть Рингач — не ще туди-сюди. І Сава ніхто. А колишні однокашники, що визволили його з білоцерківської в'язниці, зовсім інша річ. Ведмедойко зро-бив навіть дружню послугу, переказавши Мар'яні, щоб їха-ла з Оситної на Савранщину.

Хіба можна підняти домаху над їхніми головами, якими вони важили, обводячи круг пальця помічника коменданта білоцерківської фортеці? Ні, до цього, мабуть, не дійде. Не повинно дійти. Сам зламає свою шаблю, поранить, скалі-чить себе, але на паскудство не піде. Сава Чалий ще не за-продав дияволу душу. І не запродасть. Пани граються з ним, він пограється з ними, а потім буде видно.

Ділова розмова почалася вранці. Протираючи підпухлі після вчорашньої гулянки очі, Малінський, як і подобає військовому керманічеві, говорив скупі й чіткі:

— Маю відомості, які засвідчують пожвавлення гайда-мацької ворохобні. Покинувши Паволоч, ребілізанти роз-керована Гривою, прямує на Січ, друга, під орудою якого-сь Гната, пішла в Чорний ліс, а ще інша, очолювана Тарасом, діє біля Немирова. — Малінський передихнув. — Багато бун-тівників купиться на Чигиринщині та Смілянщині. Муси-мо винищити цей страшний набрид. Звіdomляю нині ж, по-Чалого, до якої хоругви вирушать у Смілу. Загін полковника міліція, піде поміж Немировом, Гайсином та Уманню. Не-обхідно будь-якою ціною злапати живим довідцю ворохоб-ників, званого Тарасом.

У Чалого йойкнуло серце. От і маєш. Здається, вскочив у халепу. Невже отой Тарас — то Кравчина? Боже, боже. Злапати, привести живим, віддати на явну смерть. Що ро-бити? Обійти Немирів? Якось попередити колишнє ведмежа про небезпеку? Втекти?

— Пан М'єр, — вів далі Малінський, — подається на По-діпров'я, йтиме на Чигирин, Крилів. Мушу застерегти: там, окрім бунтівників, бродять татарські чамбули.

— Генерал у прусському мундирі рвучко підвівся.

— Туди не піду, — одрубав.

— Як не підете?

— Так, — потвердив М'єр. Витягнув з кишені папір, обе-режно розгорнув і, тикаючи в нього пальцем, заявив: —

У нашому наймовому договорі, скріпленому печаткою та власноручним підписом коронного гетьмана Юзефа Потоцького, сказано, що я воюватиму тільки проти гайдамаків. А татари не передбачені...

— Татар не чіпатимете, — похопився Малінський. Але генерал безцеремонно перебив його:

— Вони створюватимуть нам додаткові труднощі, перекорення яких потребує окремої плати. Мої ландскнехти дарма не ризикуватимуть життям. Для вас це домашня війна, зведення кривавих рахунків чи ще щось, а для нас — звичайнісінька робота. Більше праці — більше грошей. Тільки так.

— Про гроші Корона подумав.

— Порожні слова. А німці — люди діла. Давайте нову угоду.

Новгородський староста безпорадно розводив руками, не знаходячи виходу із скрутного становища. Його виручив Сава, який досі мовчки слухав ті дражливі перемови.

— Прошу пана регіментаря, — озвався він несміливо. — Дозвольте мені піти на Подніпров'я. Козакам голомози не страшні.

Малінський мить подумав. Змірявши М'єра докірливим поглядом, сказав:

— Дякую, пане полковнику. Згода.

Савині очі блиснули радістю — загрозу сутички з ведмежатами він поки що обійшов.

Велелюдний загін Малінського добирався з Лисянки до Чигирина занадто довго. Його просування сповільнювали високі снігові замети, які місцями сягали конячого черева, та ще більше звичка регіментаря завертати сливе в кожну сільську корчму, яких дорогою не бракувало, — перепочити, погрітись. Завертав новгородський староста сам, полишаючи регімент на полковника серед шляху. Мабуть, гарно спочивав і розігрівався, бо в Чигиринській фортеці насилу виліз із критих саней-козирків, ледве стояв на ногах, похитуючись на всі боки.

— Виконуючи розказ вашої милості, — доповідав комендант місцевої залоги Касян, — я протягом цього тижня оглянув усі навколишні села, вловив, ув'язнив...

— Потім, завтра, — ухилився Малінський. — Зараз треба вечеряти й спати. Дорога тяжка, мороз...

— А що робити з полоненими? — запитав Касян, припинивши рапорт.

— Якими?

— У селах нахапав.

— Гайдамаки?

— Кажуть, посполиті. Пригнав усіх, які знайшлися. Один безрукий, другий сліпий, третій...

— Повісити.

— Глянете на них, побалакаєте?

— Я ж звелів — повісити.

— Нема вільних шибениць, там висять скарані позавчора.

— За ніч поставте нові шибениці, а раненько виконаєте розказ.

— Вночі темно, дерево заметене снігом.

— Годі! — розсердився регіментар. — Ох, — потер долоною збрижене чоло. — Губернатор у комісарні?

— Поїхав додому.

— Негайно викликати. — І рушив на вогник, який світився в найближчому вікні. — Вечеряти, вечеряти, — повторював, ліниво мугикаючи.

Коли Малінський зник за дверима, Касян надсадно зареготав. Той регіт неприємно вразив Саву Чалого.

— Чого так весело? — поцікавився полковник.

— Химерний пан. Ха-хах-ха. Єй-богу, химерний. За мою службу третій раз уже приїздить у Чигирин і завше отакий-о. Найкраще знає два слова — повісити та розстріляти.

А мені, власне, однаковісінько, хоч вішання забарніше й морочливіше. От і зараз треба братись за діло.

Він гукнув свого помічника.

— Пошли за губернатором, Малінський хоче бачити його. Виділи півтора десятка хлопців, аби на ранок спорудили проти ратуші чотири шибениці — на шістнадцять душ.

— І вже до Чалого: — Де ночуватимеш?

— Разом з моїми козаками.

— А може, в мене?

— Якщо приймеш.

— Ходім.

Мешкання чигиринського коменданта здивувало Чалого. На ліжку, канапі, осдоні, а то й долі під стінами мішних накиданий всілякий мотлох, од вовняних свиток, шкіряних постолів і до череп'яного посуду та кукол конопляного прядива.

— У селах підхопив, — хвалився господар, недбало перетортаючи ногою лахи. — Непотріб, як бачиш, усе старе, водерте. Чогось путнього не надібав. У панських маєтках

бувало багатство, а в хлопів... Та ба, це теж знадобиться. Сідай до столу, почастуємось за нашу стрічу, хай їм дим у ніс. А дурійка в мене добра й пекуча, як вогонь, зразу збиває з ніг.

Стіл стояв серед господи — довгий, широкий, темно-бурої барви. Весь заставлений баньками, пляшками, кухликами, ковбасами, шматками хліба, сала, огризками квашених огірків, яблук, лущинням яєць, часнику, цибулі. Сава зиркнув на все те, і його зсудомило. Вечеряти в такому розгартіяші та бруді було гидко.

Однак виказати свою бридоту також не хотів, маючи потаємну надію пізнати ближче колишнього гайдамаку, перекінчика, який запродав своїх товаришів і ціною їхніх голів посів коменданство. Тому зусиллям волі приборкав себе, навіть подякував.

— Ха-ха-ха,— безжурно заіржав хазяїн, наповнюючи кухлі.— Ти, полковнику, ніби з панів. Дякує чоловік. Нема за що. Роздобув у посполитих, хай їм дим у ніс. Поїхали, дорога неблизька. Будьмо дужі.

— Будьмо,— підтримав гість, неохоче пригублюючи.

— Е-е-е,— ошкірився Касян, завваживши, що полковник лише надпив.— Ти, видать, не той, а я собі по-своєму. Кухлики не для мене. Ми тут удень з хлопцями вже причащалися. Смикни, полковнику, не бійся, трутизни нема, випробувано.

— Нікуди квапитися, я потроху.

— Ну дивись, кожному своє.

Касян зопалу видудлив черевату баньочку, гірко крякнув і майже ліг грудьми на ребро столу. Їв з таким лютим захватом, наче долав смертельного ворога. І в тій несамовитій жадібності нагадував роздратованого звіра — довгі й рідкі брови хижо кушилися, трикутні щелепи ходили ходором, мов млинові жорна, масивні вилиці погрозливо здувались, а випнуті наперед верхні зуби миготливо переблискували.

Не вибирав кращих шматків, бо, либонь, взагалі не бачив їх, горнув усе підряд. Іноді вивергав з себе окремі словечка, але вони скидалися на зловісне гарчання, посилюючи відворотне враження.

— Гар-р... Гу-у-р-р... Бе-р-р-и-и... Бор-рр-жі-ій...

Чалий, придивляючись до чигиринського коменданта, зауважив: той часто і зовсім безпричинно рече. Його могогутній голос рокотав громовицею, здавалось, рознесе й кімнату, а обличчя не посміхалось, навіть не ворухилося, не-

мовби скам'яніло. «Дикун, хижак, огидний і страшний виронок роду людського,— врунилися в голову гостя смутні думки й почуття.— Такий здатен на все, ні перед чим не спиниться. Злодійство, грабунки, гвалти, вбивства...»

— Уху-у,— прогує нарешті, наче отямився, Касян, проковтнувши цибулину.— Не вилуплюй, полковнику, на мене балухи, дим тобі в ніс. Не п'єш, не їси, гидуєш мною.

— Бог з тобою, не верзи казна-що. Просто не п'ється, голова поболує.

— Вдаєш пана, прикидаєшся.

— Чого так думаєш?

— Бачу.

— Гій на тебе,— усміхнувся Чалий.

Касян починав сатаніти.

— Бачу, бачу! — вигукнув надсадно.— Силкуєшся бути кращим, чистішим, а сам закаляний від п'ят до вух. Знаю, чувач. Ти анітрохи не ліпший за мене, а може, ще й гірший. Грабував? Грабував. Убивав? Убивав. Своїх покинув, зрадив, запродав, дим тобі в ніс.

— Не запродував,— заперечив полковник.

— Брешеш, собако! — гримнув Касян кулаками об стіл.— Такий самий, такий, тільки чином вищий, але й чин той сумнівний. Виторгував і заховав кінці в воду. А я, дурень, пішов через голови.

Касянові докори брали полковника за живе, теж лютити пальці мстиво стискали руків'я шаблі, поривало рубного й спанахидженого господаря принаймні не вигідно. Сутячку колишніх ворохобників можуть погано сприйняти і регіментар української партії, і дідич Францішек Салезій, і коронний гетьман Юзеф.

Спробував угамувати Касяна ласкою.

— Не сердься, друже,— попросив.— Вибач за несправедливе слово. Ми таки однакові.

— Однако-о-вісінькі,— наголосив комендант.

— Так,— ствердив Чалий.— Давай вип'ємо, аби нам гарно велося.

— Угу-у. За те я тебе, су-у-чий сину-у, полюбив. Давно чувач, як ти... І хотів... І шукав... І підмовляв отих... Малінський, ох...

Він, немов сліпий, шарив руками по столу, та вже не міг підняти кварту, тільки перекинув її.

— Хай тобі дим, хай йому, Малінському... Бережись, шляхотка...

Поволі схилив розпатлану голову на праве плече і глосно заплакав. Власне, то був не плач, а рев — у ньому не вчувалося ні болю, ні жалю, ні скарги, ні благання, ні каяття. І ще диво — сльози не капали, а сухі й каламутні очі хворобливо поблискували. Важко збагнути, що діється з людиною, та й чи людина він?

— Ох, якби хто знав моє життя, якби... — стогнав Касян.

Нараз підхопився, ступнув крок, але ноги підломилися, і він упав на купу лахміття.

— Якби ти послухав... Уперше тобі, як на сповіді кажу. Чалий мовчав.

— Ех, — долітало з лахміття. — Боже, боже, хоч би ти... Довго бубонів. То затихав, то знову подавав голос. Чи марив, чи мучився з переполою, а чи справді сповідався — важко було сказати. Лише коли другі півні проспівали, захріп.

Полковник загасив лампу і вийшов надвір. Крокував до нічлігу уманських та лисянських козаків, а в пам'яті його оживали уривки передісторії чигиринського коменданта, щойно почуті.

Вийшов Касян з чумацької родини. Батько й мати померли замолоду, а він та Климко залишилися круглими сиротами. Вдвох порали господарство, жили злагідно, дружно. Згодом повиростали на парубків. Тоді й скоїлося лихо. Не хотів Касян половинити родинний спадок. Задумав уночі сонного Климка, викинув у Синюху, а по селу пустив поголоску, що молодший брат утік на Січ заживати запорозької слави, лицарства.

Потім узявся Касян за чумацьке ремесло. Кілька разів їздив до Чорного моря, возив сіль, рибу, всіляку зброю, прянощі. І поволі вибився на власні дві хури. Напивав собі гарну дівчину, Параскою звали.

Справив весілля.

Якось вирушив у далеку південну мандрівку вкупі з сусідом Бондарем Маркелом, який також мав дві хури. Славно поторгували в Бугогарді. Коли ж вертали назад і стали підмашувати вози, Касян тричі огрів Маркела люшнею по голові і одволік у високі комиші. Добро його біля Переволочної розпродав. А вдома сказав, що повіз Бондар свої товари на Слобожанщину.

Думав: усе мине безслідно, як з Климком. А воно не минулося — восени приплентав у село Маркел і розповів, що сталося. Касяна ув'язнили. Дружина одцуралась від нього. Мали судити громадою, але він уночі розпотрошив

хворостяну стіну холодної, порубав усю родину Бондарів, підпалив їхню та своє обійстя і зник. Під час пожежі згоріла й Параска.

Півтора року тинявся в лісових нетрях поміж вовків, диких кабанів, всілякого повзучого гаддя. По заході сонця з ножем у халяві виходив на шлях полювати на переїжджих та перехожих. Ночував у печерах, дуплах, на гіллі. Скільки порішив душ — сам не знає. Жодного з тих, кого стрічав, живим не випустив. Здичавів, озвірів, прагнув крові, тішився чужими муками.

Несподівано почалась коронна ворохобня. В лісах, байраках полюднішало. Касян придбав собі товаришів. Усякі були — і запеклі, подібні до нього, зарізяки, і скривджені панями, і розгойдані січовики, і тихі, смирні, богобоязливі, що не здатні й пташку вбити. Отак блукали ватагою, доки не надібали універсал регіментаря української партії. Він, Касян, ходив на звіди, дізнався: тих, які приводять гайдамаків для каяття й покути, Малінський не карає, а винагороджує. Довго вмовляв своїх. Деякі повірили, пішли. Крім нього, набралось двадцять п'ять. Усі до єдиного повисли на смілянських шибеницях, а його наставили чигиринським комендантом.

Зараз Касянові, казав він у маренні, не легко й не важко. Всього зазнав, ніщо його не дивує, не лякає, не спинає. Гасає по селах, бере що хоче, хапає кого попаде. Не голодний, завжди під чаркою. Весело. Він нікого не шадить і не шадитиме. В тому числі й надвірників. Минулого тижня один вчинив непослух, заступився за схопленого на дорозі немічного кобзаря — і поліг. А комендант заробив від Малінського похвалу.

Кругом голод, люди скавулять, заводи заводять, пхнуть, мруть, як мухи восени. Ціни день у день ростуть. Півмісяця тому за чвертку м'яса просили п'ять-шість злотих, а зараз уже правлять цілих десять.

А надвірникам та каральним хоругвам і за вухом не свербить. Їм усього доволі — потрошать у посполитих засіки, кадуби, скрині. Г'ють, веселяться. Житом коні годують. Чигиринський комендант ходить при шаблі. В селах користується нею безборонно і безконтрольно. Але й над його головою постійно висить шабля Малінського, яка може опуститися кожної миті. Та мить для тебе, коменданте, буде останньою.

Від напливу страшних згадок Сава здригнувся.

— От тобі й Касян,— подумав уголос.— Нарешті на власні очі побачив, пізнав його.

Бандюга, душогуб, кровопивця. А ще й каже: «Ми однаковісінькі». Ні, ні, ми не однакові. То наші стежки випадково перехрестились. Та чи ж випадково? А може, схрестили їх обставини?

Вранці Малінський знайомив Чалого з місцевою обстановкою:

— Маю найновіші відомості від тутешнього губернатора. Днями Чигиринщину гвалтовно перетнули дві досить численні ватаги, по триста-чотириста чоловіків у кожній. Одну Іваниця, Жила, Харко, Рингач попроварили до Переволочної, маючи, певно, намір проскочити на Січ. А друга, під орудою Гриви, Рудя, Холода та ще якогось Гната, іменованого Голим, подався в Чорний ліс.

— А де ж Бук? — самохіть вирвалося в Сави.

Регіментар запитливо звів руді брови.

— Хто це?

— Теж гайдамацький ватажок. Його на Січі кличуть Ведмедем або по-галицькому Ведмедойком.

— Недзведзь?

— То так переінакшили Бука коронні часописи. Сам я позавчора читав у «Кур'єрі польським». Дарма, звісно, переінакшили, бо виходить плутанина, яка може спантеличувати людей. Поляки називають на свій манір Недзведзем, росіяни по-своєму — Медведем, а насправді він Гринь Бук.

— Пан полковник знається з ним?

— Колись трошки знався. Де ж він?

— Кажуть, діє біля Немирова під рукою самозваного полковника Тараса. Хай знищенням тих грабунів клопочеться генерал М'єр.

— Я не клопочусь, просто згадав.

— Гаразд. Маємо свою роботу. Губернатор отримав тривожне повідомлення з Боровиці — там уже три дні бешкетують ворохобники. Їх багато, цілий тлум.

— Ім'я довідці відомо?

— Те особливого значення не має. Треба вирубати ребілізанти упень. Тоді й довідку виявимо. Гадаю, пан полковник гаразд розуміє: для нього ця акція прецінь важлива. Своєрідне бойове хрещення, точніше б сказати — іспит. Про поведінку уманської надвірної міліції звітують графу Францішеку Салезія, і великого коронного гетьмана.

Щоб вони знали все без будь-якого перебільшення чи применшення. Виступаємо після сніданку, через годину.

Ідучи з комісарні, Сава в думці перебирав розмову з Малінським. А до неї якось химерно ліпилася, пересновуєчи її, нічна, мабуть, підсвідома, сповідь п'яного Касяна. Так, так, шабля регіментаря української партії погрозово зависла над головою колишнього душогуба, нинішнього чинами всіх тих, хто здався на ласку Корони, прийшов з каяттям і на тяжку покуту. Винятку не становить також полковник Чалий.

Ні, ні, не становить. Новоградський староста попереджав, застерігав, наголошував: «Бойове хрещення», «Іспит», «Звідомлятиму графа». Отже, не йме віри, сумнівається. Навмисно стежитиме. «Шляхетний муж», — казала Мар'яна. Побачила б вона власними очима цю шляхетність. Ой у полковника, пане Малінський, пане, не грайтеся шаблею, вона є також джаєте, виявляєте свою недовіру перед боем. Думаю, матимете матеріал для звідомлення, тіштеся, аби не було страшно.

У Боровиці, за вашими ж даними, нема жодного ведмежати, навіть Матвія Гриви, Самійла Жили, Устима Іваниці, Прокопа Рудя, Лукаша Харка, Петра Холода. Савині руки розв'язані, ніхто й ніщо не стримуватиме його. Затямте собі це, пане регіментар. Стежте уважно, пильно, щоб аж балує на лоба лізли. Та доповідайте Францішеку Салезію і Юзефу Потоцьким чесно. Полковник воювати вміє.

А хто ж усе-таки отаманує над гайдамаками в Боровиці? Невже Тумка? Може бути, бо Василь і чуток про себе загубив — пропав, немов собака на ярмарку. Якщо він — Сава невелика. Сава Чалий не пощадить того пройдисвіта. Сам доброхить здався карателям, підмовляв інших, прислужував фон Трейдену в Білій Церкві.

У залозі полковник стрів Касяна. Комендант був злий і насурмлений, наче грозова хмара.

— Чого ж ти вишмигнув з моєї хати тихенько, дим тобі в ніс? — буркнув не вітаючись.

— Не хотів будити тебе, — відповів Чалий. — Світло погасив, двері зачинив.

— А я мало не прогавив страту. Намоцувався, хай йому... Розумієш, двоє почали опинатися, зчинили тарарам. Довелось шаблею. Потім, уже готових, обох підтягнули на шибеницю. Ха-ха-ха! Висять, ні мур-мур. Усі голі-голісінькі,

а їхнє дрантя одвезено в корчму. Буде хлопцям веселий обід за нічну роботу. Ха-ха!

Він хвилю помовчав, передихнув.

— Я не набалакав нічого вночі?

— Та ні...

— На мене іноді находить. Не люблю себе за те. Не треба згадувати минушину. Батьківського прізвища позбувся, ім'я змінив. Просто — Касян. Довго стоятимете в нас?

— Скоро вирушаємо. На Боровицю.

— Ха-ха-ха! — реготнув чигиринський комендант і поплентався у залогову харчевню.

...Попереду їхав Малінський, за ним — півсотня жовнірів. А далі тяглася довжелезна вервиця уманських та лисянських надвірняків. Гін за трое від Боровиці новгородський староста спинив військо і покликав Чалого:

— Я, пане полковнику, з жовнірами стоятиму тут, у засіді, і буду стежити, як ви здобудете свою першу на славу Корони вікторію. Налітайте раптово, навалом, щоб адверсор не зміг отямитися. Старайтесь живих не брати, аби потім не мати з ними зайвої мороки. Кінчайте зразу, навіть тих, які кидатимуть зброю і здаватимуться на ласку переможців. Мусите винищити всіх завидна. Темрява для них, самі знаєте, порятунком. Ночуємо в Боровиці. Ще раз повторюю — навалом.

Але навально не вийшло. Гайдамаки, очевидно, сподівалися напад, заздалегідь готувалися до відсічі — недалеко від села зустріли напасників щільним вогнем. З несподіванки надвірняки порушили колону, змішалися. Деякі попадали, інші повернули назад. Хто палив, звідки — годі збагнути; ніде нікого не видно.

Сава здогадувався — оборонці окопались у снігу. Вихопивши шаблю з піхов, югнув навперейми своїм утікачам.

— Куди ви, страхополохи?! Он регіментар!

Деякі спинилися, загарцювали на місці.

— За мною!! — гримнув полковник і рвонув уперед. За мною-у!

Шалено гнав коня, не дивлячись куди і за ким. Переміхнув три високі кучугури, а з-за четвертої назустріч йому вихопився велетень зі списом у руках. І нараз закликав. Тільки повіки прискорено кліпали.

— Сава! Сава! — закричав велетень, опускаючи спис.

Але було вже пізно — полковникова шабля, піднята догори, рвучко метнулась, і здоровань упав. Ще вимах, ще

Чалий круто обернув коня і здивувався — за ним ніхто не їхав, надвірняки вже досягали стоянки Малінського. Його охопила розпука. От і маєш, вікторія... Регіментар звідомить дідицю, коронного гетьмана.

Розпука народжувала, множила лють.

— Сава, Сава-о! — долинав голос пораненого. — Наші...

Чалий здригнувся. Хто там? Ніби знайоме щось.

Підїхав, глянув і остовпів — на снігу лежав Гринь Бук, з його розпанаханого правого плеча струмувала кров.

— Ведме-е...

— Що робиш, Сава? Своїх... Ой-йой... Батько...

Над полковником просвітив рій куль.

— У-у-у, — заскреготав він зубами. — Стаєте поперек дороги... Свої... Я вам...

— Давай! Дава-ай! — неслося з Боровиці. — Аго-ов!..

Чалий оглянувся — селом мчала кіннота.

— У-у-у, — повторив хижо. — Свої... На ж тобі, на...

Нагнувся, двічі проштрикнув Букові груди домахою і вихором полетів навздогін надвірнякам.

— Са-а... — не зміг докінчити Бук.

Він уже нічого не бачив, не чув. Увесь світ заступили йому нестерпні болі. Спробував підвестися, та марно — не стало снаги.

Прийшов до тям аж у теплій хаті, весь обв'язаний рушниками. Коло ліжка стояли засмучені чоловіки. Серед них пізнав Холода.

— Петро?

— Я, Гриню.

— Ти ж був з Тарасом. Де Тарас?

— Потім, потім скажу. Лежи тихо. Скоро приїдуть

Гнат, Прокіп.

— Вони не в Чорному лісі?

— Були там, а оце...

— До хати зайшли Голий і Рудь.

— Ну? — схилився Гнат над Буком.

— Терплю.

— Терпи, братику. Хто ж це тебе так?

Ведмедойко зажмуричав очі, і на віях забриніли сльози.

Відповів перекося:

— Сава.

— Голий поточився назад:

— Сава?!

— Він.

— Шкура барабанна! — вилаявся Гнат. — Запроданець.

— Не може того бути,— рішуче заперечив Петро Холод.— Після Білої Церкви... Ні, ні. Таке неможливе. Дякував, клявся.

— Справді важко повірити, та, на жаль...

— Шкура. Запроданець,— твердив своє Голий.— Змій повзучий.

— Не лайся, Гнате,— зітхнув Бук.— Ох, якби ти побачив його очі, коли ото... Розпалений гонитвою, він першого разу зопалу й наосліп рубонув, не бачачи кого. А вже потім... Очі були налиті кров'ю, палали божевіллям. Мені й зараз шкода його. Так, так, Сава гейби здурів. Хлопці, друзі...

І не доказав, знепритомнівши. Тільки згодом запитав:

— Гнате, що з Тарасом? Де він?

— Схоплений шляхтою біля Немирова. Звістку приніс Прокіп. Ми їхали виручати Тараса і оце ненароком втрапили сюди.

— Поспішайте.

— А ти ж як?

— Мене покиньте тут.

Голий мить подумав.

— Ні, Грицю, тобі залишатися в Боровиці не можна. І не тільки тобі. Ми каральників оце одігнали далеченько, однак не розгромили. Вони, отямившись, знову наскочать. Їх багато. Думаю, треба зробити ось як — ви, Петре й Прокіп, провадьте Гриня та його людей до Чорного лісу, а я Немирів знайду.

— Маю іншу раду,— озвався Рудь.— Чорний ліс Гриневі нічого не дасть. Потрібне лікування серйозне і тривале. Тому я повезу його в Старий Кодак до Сироти. Мартин то рік поставив на ноги мене та Матвія, напевне, поставить і Гриня.

— Гарна рада,— докинув Холод.— Запрягти добрі коні в сани, напакувати сіна, закутати кожухом. Гриневих людей у ліс попроваджу я.

— Самі дорогу знаємо. Ти можеш їхати в Немирів.

Похитується Гнат у сідлі, знічев'я озираючи засніжені простори, які ніби туманіють у передвечірніх ріденьких сутінках, а серце його обкипає кров'ю, криком кричить. Немає Тараса в Немирові. Позавчора Холод там вивідав — минулої суботи всіх гайдамаків, які сиділи в немирівській тюрмі, погнали в Кам'янець-Подільський. Живий побратим а чи, борони боже, вже й нема його на світі?

Подумки лає себе Гнат, не дошукуючись ані найменших виправдань. У Тарасовому нещасті винуватий насамперед він. Чому тоді, коли повстанці вертали з Паволочі, необачно дозволив Кравчині податися на Брацлавщину, не вмовив її разом з усім гайдамацьким військом у Чорний ліс? Не твердо стояв на своєму, не вірадив. Мовчки згодився з Матвієм Гривою. От і сталося лихо, можливо, й непоправне.

Щоправда, віраджувати було нелегко — адже чутка про перехід Сави Чалого на коронну службу вразила й збентежила повстанців. Обурення, прокляття, погрози переходили з уст в уста.

«Як собі хочете,— казав Кравчина на раді біля Фастова,— а я ту страшну поголоску перевірю. Продався Сава нібито в Немирові. Зараз же рушаю туди». — «Диму, відоми, без вогню не буває,— міркував Голий.— Думаю, не варто дошукуватися, вивірати». — «Мушу знати правду. А якщо поталанить, відплачу запроданцеві сторницею. Піду». — «І я з тобою», — пристав до Кравчини Прокіп Рудь. «Візьміть мене,— зголосився Василь Тумка.— В Немирові мені доводилось бувати не раз, усі входи й виходи знаю. Ми йому, тому паскудному Саві...» — «Марна справа», — вставив Гнат. «Ні, не марна,— заперечив Грива.— Не марна, звідкіля чекати удару в спину. Треба нещадно карати перекинчиків. Вони такі ж наші вороги, як і пани. Ідіть, тільки будьте пильні».

Пішли. Через тиждень, розповідав Прокіп, досягли Замчиська, що недалеко від Немирова, і поклали заночувати там. Легко знайшли нічліг у старенької бабусі.

«Ви, хлопці, спочивайте,— сказав Тумка.— А я загляну в містечко, може, щось вивідаю».

Де він тинявся, що робив, куди подівся — і досі невідомо. Але вночі жовніри напали на бабусину хату. Рудеві пощастило вихопитись у вікно, а Тараса збили з ніг...

Думки-спогади перервав Петро Холод: — О-о.

Назустріч галопом скакав вершник.

— Куди летиш? — перепинили його.

— У виселок. Війт послав кликати людей на дивовиставу. Завтра в нашому селі вішатимуть гайдамаку, — сповістив вершник. — Приженуть з Кам'яння. Ніби якийсь гайдамацький полковник Тарас.

Голий і Холод презирнулись.

— Звідки знаєш, що Тарас? — запитав Гнат.

— Жовніри кажуть.

— У вас багато їх?

— Понад сотню,— розповідав невідомий, поспіхом кру-
тячи цигарку.— Сливе в кожній хаті. Раніше не було жод-
ного, а з осені — повнісінько. На покрову ми своїх панів
попалили. Усе вигоріло дотла, опріч скотини й отого-о,—
показав на стіжки за дорогою.— Відтоді жовнірики й не
виїзять, жирують на нашій шиї. Тягають, випитують, б'ють.
Кількох до Кам'янця спровадили. А оце, видно, намислили
ще й зашморгом лякати нас. Шибениця вже готова.

— Де?

— На згарищах панського маєтку. А ви не ярмаркува-
ти до нас?

— Коли ярмарок? — замість відповіді спитав Гнат.

— Завтра.

— Може, й ярмаркуємо. Якою дорогою ваші їздять
у Кам'янець?

— Цією. Якщо треба туди, повертайте назад.

Коли вершник од'їхав, Голий звернувся до своїх:

— Отже, ми натрапили на Тарасів слід. Але як виряту-
вати його?

Пішли поради й заперечення.

— Ідьмо в село, переночуємо.

— Переночуеш... У кожній хаті жовнір.

— Вчинимо тарарам, зірвемо страту...

— Більше сотні жовнірів, а нас усього шестеро.

— Перестріти конвой на шляху, хоч би й тут, відбити

Кравчину.

— За ніч і ми й коні позамерзаємо.

Докинув свою думку Холод:

— Іхати зараз у село небезпечно — заздалегідь нароби-
мо шелесту і нічого путнього не зробимо. Вихопити Тараса
з-під шибениці при численній жовнірській залозі — теж хи-
мера. Можна б заскочити у виселок, але й те ризиковане.
Треба не показуватися нікому на очі, не викликати підозри
й настороги. А чому б нам не перебути в отих стіжках?

— Справді.

На тому й погодилися. Уже смерком нависмикували з
найбільшого вівсяного стіжка снопів, виклали коням і собі
закапелки.

Вечеряли в пітьмі, обмірковуючи план на завтра. Гово-
рив Гнат Голий:

— Треба бути готовими до всіляких несподіванок. Го-
ловне нам — захопити Кравчину і спантеличити можливу

гонитву за нами. Зразу звернемо з цієї дороги і рвоне-
мо на Жванець. А зі Жванця — на Могилів. Там вистачить scho-
ванок.

Ранок видався погожий, тихий і ясний. Гайдамаки вми-
лися снігом, осідлали коней і стали напоготові. Холод, ле-
жачи на стіжку, стежив за дорогою.

— Бачу підводи,— сповістив.

— Скільки?

— Дві.

Трохи згодом:

— Одна підвода звернула направо.

Ще пізніше:

— На цій підводі, що їде сюди, сидять четверо.

За кілька хвилин:

— Три жовніри. А четвертий...

— Придивляйся.

Нарешті:

— Їй-богу, здається, Тарас. Він, він!

— Скоренько злізай.

Голий визирнув з-за стіжка.

— Таки він,— потвердив.— Слава тобі господи. Хлопці,
не вихоплюйтеся завчасно. Хай під'їдуть. Чекайте змаху
моєї шаблі. Зразу рубати конвой.

Ось уже чути передзвін збруї, польську мову. Нараз
Гнатово шабля рвучко гойднулася — і гайдамаки, виско-
чивши з-поміж стіжків, перетнули підводи дорогу.

— Гов! Стань!

Жовніри звели рушницю, але не встигли стрільнути —
через якусь мить валялися посічені на снігу.

— Тарасе, Тарасику,— обіймав Гнат побратима.—
Хлопці, шукайте ключі від кайданів....

Опівдні Київ залихоманило. Його мешканці-трударі —
ремісники, хлібороби, дрібна челядь, торговці, чумаки, яким
нерідко випадало бачити й переживати всіляке, подовгу
загоювали криваві садна й рани — покvapно тікали з Верх-
нього міста.

Від Золотих воріт, Софійського собору, Десятинної церк-
ви сунули велелюдні ватаги.

Одні, не дошукуючись стежин поміж кушами, збігали
в Хрещату долину, перестрибували ранні весняні протали-
ни і поспішали на Печерськ. Другі, обминаючи стрімкі й
небезпечні кручі, спускалися на Поділ. Треті, задихані

й зіпрілі, бралися на Щековицю, Кияницю, Хоревицю та інші кінці.

У спорожніле Верхнє місто стікалися військові, ченці, чиновники, бурсаки, спудеї. Обабіч головної вулиці офіцери, гарцюючи на конях, вишикували солдатів, озброєних рушницями й списами, розганяли з проїжджої частини цивільних зівак:

«Набік, набік!», «Набік, кажуть тобі!», «Далі, далі!»

Перед заходом сонця різноголоса забомкали дзвіниці всіх київських соборів, обидві фортеці гуркнули гарматною сальвою. Духовні служителі хапливо замотали руками, хрестячи груди, а солдати й офіцери врочисто виструнчились, тримаючи зброю наготові. Навіть галасливий чиновницький та бурсацький набрід занімів. Тисячі людей обліпили строкату кавалькаду саней, яка шалено мчала до печерського форштадта, оточена кіннотою з оголеними шаблями.

— О-о! — показував чоловік, сміхотливо загнзуданий задимленими вусами, на передні сани-козирки з роззолоченою халабудою. — Отож фельдмаршал поїхав.

— Який? — цікавиться його сусід.

— Фельдмаршал Бургард Крістоф фон Мініх, за ним — генерал-губернатор Леонтьєв, губернатор Сукін.

— Звідкіля знаєш?

— Писарював би в губерньській канцелярії, то й ти б знав.

...Генерал-ад'ютант Русоцький, який прибув до Києва виконувати тут роль польського резидента, не міг розв'язати з Леонтьєвим жодного найпекучішого питання, які стосувалися взаємин Речі Посполитої та Росії на Правобережжі України і найбільше непокоїли коронного гетьмана. Генерал-губернатор відмагався просто — всі ті справи в су-часних, надто складних і напружених умовах повністю перебувають у компетенції президента військової колегії і посла імператорського двору у Варшаві.

Довелося терпляче ждати фельдмаршала, котрий приїздом в армію мав погостювати в Києві — матері городів руських.

Прийняв Мініх генерал-ад'ютанта милостиво, хоча й не приховував своєї пихи та бундючності. Після скупих привітань почалася ділова розмова.

— Як вам живеться в нас?

— Спасибі, непогано. Правда, пан Леонтьєв...

— Ат, — зневажливо махнув фельдмаршал м'ясистою правицею. — Кажіть, що треба.

— Шляхетство Корони на кресах вельми непокоять гайдамаки. Щодня гвалти, грабунки, вбивства, нечуваний розор. Недавно туважиша, який поїхав за провіантом, підстрелено, інших убито, схоплено живцем.

Мініх невдоволено скривився.

— Збройні сили її імператорської величності зосереджені лівобіч Дніпра. Того, пригадується, просила насамперед шляхта, а також коронний гетьман. Ми, сповнені дружніх і доброзичливих почуттів, задовольнили ваші настирливі домагання. А тепер, виходить, ви знову невдоволені.

Русоцький ледве проковтнув давкий клубок, що забивав йому дихання. Диви, куди сягнув фельдмаршал. Домогір. Гадає, запросимо його армаду на коронні креси. Марні сподівання. Потоцькі, Вишневецькі, Ліпські, Мнішеки, Тар-ли та інші магнати, підтримувані залежним од них шляхетством, не хочуть того й чути. Гайдамаків бийте, але на правобережних землях не вмошуйтеся. То — наше, коронне.

— Грабусі, забираючи у панів худобу та всіляке збіжжя, — заговорив резидент, — безборонно переправляють усе на Лівобережжя, самі купчаться там, уникають нашого правосуддя.

Фельдмаршал глянув на співбесідника пронизливо:

— Того не може бути. У нас порядок не такий, як у вас. Я суворо заборонив пускати бунтівників у Гетьманщину, а моя воля завше була, є і буде непорушною.

— Але, перепрошую ясновельможного пана, маємо багато фактів.

— Називайте.

— Там, за Дніпром, зимує ватага Недведзя.

— Не чув про такого.

— Дозвольте послати туди коронні хоругви, не вважаючи те чужостороннім втручанням.

— Це відпадає. Категорично.

— В такому разі, винищіть ворохобників своїм військом.

— Можна, — сухо погодився Мініх. — Що ще?

Генерал-ад'ютант подумав.

— Ага. Великий коронний гетьман ласкаво просить вашу милість звеліти кошовому Січі та комендантам різних фортець найпильніше стежити за пересуванням і діянням гультяїв.

— Гаразд. Усе?

— Вельми перепрошую. Схоплені нашими роз'їздами на волостях запорожці показують: кошовий отаман за хабарі переховує ребілізанти на Січі. Це можуть посвідчити арештанти, яких я викличу сюди.

— Не треба. Вірю й без доказів. Передам комендантові Новосіченського ретраншементу, щоб він ужив належних заходів.

Фельдмаршал змовк і підвівся, показуючи тим, що аудієнцією скінчено.

Іхали Прокіп Рудь та Гринь Бук поквапом, тримаючись дніпрового берега. На випадок зустрічі з каральниками вигадали побрехеньку про себе. Вони — хуторяни Кодацької паланки, промишляють усіляким торгом. Були в Гетьманщині, аж до Слобожанщини дісталися. Гарно там продали рибу, сіль, ікру, накупили сукон, матерії та ремінь. Благополучно вертали назад, але наскочили на розбійницьке гніздо. Все їхнє добро пограбовано. Тільки коні, сани та різне дрантя, яким прикривали дорогі товари, й zostалися. Збідніли зовсім. Соромно додому показатися. Все записано в гродські книги правобічної половини міста Крилова. Може, Корона зглянеться...

Ту нехитру баечку розповідали також у селах, де їм доводилось заночовувати. На доказ нещастя, яке несподівано спіткало їх, Ведмедойко показував розпухлі рани, що їх нібито завдали розбійники, порубану та поштрихану одержу.

Люди слухали, співчували, підсобляли, чим могли, славили прокльони невідомим злодіям. «Тепер небезпечно рипатися з хати», — бідкались. «Всіляке ледащо шастає, шукаючи дармової поживи». — «Найпаче жовніри». — «Хай бог боронить стрітися з ними...»

Недалеко від Переволочнянської фортеці, вщерть напханої змішаною солдатсько-козацькою сторожею, вивідали, що гайдамаки купчаться в Протовчанській, Орельській, Самарській, Кодацькій паланках. Обминувши Переволочну, подалися на Орлик та Шульгівку. В Орлику зустріли Лукаша Харка, Самійла Жилу, Устима Іваницю та багатьох інших знайомих.

Бук не міг злізти з саней. Його занесли в хату.

— Рани? Хто покалічив? — питали навперебій.

— Води, — просив Ведмедойко.

Прокіп Рудь розповів про сутичку під Боровницею, про вчинок Сави Чалого.

— Покруч огидний! — обурився Лукаш. — Такого паскудства не витримає старий Карпо. — І плюнув спересердя.

— Надвірняки, — гнівався Іваниця. — Панські годованні, лакузи. Ті за шмат гнилої ковбаси ладні рідну матір зарубати, служити богові й чортові водночас. Я ніколи не вірив і не віритиму їм, як собакам.

Рудь сумовито похитав головою:

— Не треба, Устиме, всіх міряти на один копил. Петро Холод теж колишній надвірняк, осавулом був у Сави, але поїхав разом з Гнатом Голим визволяти Тараса Кравчину, якого схопила шляхта коло Немирова. Василь Тумка походить з січовиків, ніколи не був у надвірній міліції, однак же ж... Батько — одне, мати — інше, а діти... Все залежить од природи. Хоч би і в Чалих. Сава...

— Оце так віддячив ведмежатам за білоцерківський порятунок.

— Красенько...

— Бувши на їх місці, я ще красніше поквитався б з неолюдком.

— Не кваптесь, люди добрі, — зітхнув Бук. — Не бачили ви його очей, лиця, коли він мене... Бігме, не бачили. І досі здається мені — Сава чинив те не при своєму розумі, в якійсь дивовижній зарві, поривно й лихоманково. Схожий був на божевільного...

— Ет, балакай, — не стерпів Рингач. — Коли здурів, то чому колов не себе, а тебе? Знаємо таких божевільних.

— Не всі однаково, Іванку, дуріють, — міркував Гринь. — Я всеньку дорогу думав і зараз думаю, але ніяк не доберу, що робилося з ним, Савою. Особливо за другого поштригання ганьби за надвірняків, які втекли, не давши бою, гірката в серці? Що?

— У зрадників немає серця, — докинув Жила.

— Серця, Самійле, бог дав нам усім, хоча й не однаково. Може, Сава розгубився, не вгледів мене, не розпізнав.

— Він не боягуз.

— Перелякався кінноти, яка мчала з Боровиці.

— Хоробрий за злоти. Добивати порубаного...

— Злоти й талари страхополохам мужності не додають. — стояв на своєму Бук, намагаючись виправдати Са-

— Колись, пам'ятаю, казав мій неньо...

— Мені, Гриню, Харко:

— Мені, Гриню, мова твоя не йде на душу. Вибачай, вернеш таке, що й купи не тримається. Киснеш, скиглиш,

дошукуєшся виправдань за проданцеві. Не впізнаю тебе. Перекинчики, перевертні мусять спокутувати свої гріхи лише кров'ю.

— Далебі, Лукашу, далебі. Перевертні, най їх шлях трафить. Але я, вичунавши, таки знайду Саву, побалакаю з ним, усе нагадаю йому.

— Не забудь прихопити шаблю.

— Без шаблі піду, ще раз гляну в очі.

— Тринди-ринди з маком борщ...

— Карпа, хлопці, жаль, — знову зітхнув Ведмедойко.

— Оце правда, нарешті. Козака чую.

...Спали покотом у теплій шопі на пахучому сіні. Солодкий досвітковий сон обірвав тривожний церковний дзвін. Вмить вихопились на подвір'я.

— Татари! Тата-ари! — лунало над селом упереміш із собачим гавкотом.

Прокіп Рудь забіг у шопу, допоміг Букові забратися подалі в засторонок, прикрив снопами.

— Чекай мене тут.

А сам вишмигнув на вулицю. Там бігли, лементуючи, жінки, діти, скотина. Харко й Жила виладнували озброєних чоловіків на широкій розвилці трьох вулиць посередині села.

— Отут їх переймемо.

На околиці схопилось полум'я. Услід за ним — ще, ще, ще. Пожежа навально котила вперед, поглинаючи хати, клуні, хліви, хворостяні тини. І з неї, ніби з пекла, чорною турмою висипали ясирники в кудлатих шапках.

— Га-ла-ла!.. Гал-ла-ла!.. Ага-а!..

— Гяури!..

— Шайта-а-ни-и!..

Турма скажено гнала на освітлену розвилку.

— Пали-и! — звелів Харко.

Кулі густими роями полетіли назустріч голомозим. Ті, що мчали попереду, попадали на землю. Зчинилась дика колотнеча.

— Ал-лах!..

— Ал-ла-ах!..

— Пали!

Задні, рятуючись від полум'я, яке доганяло їх, несамовито перли на передніх, підминали вбитих та поранених.

— А-а-а!..

— Врукопашну!..

Прокіп Рудь біг попід муром. Ось над ним метнувся

зашморг і стиснув шию. Але він встиг проткнути напасника списом. Зірвавши зашморг, знову рвонув уперед. Стрибок, стрибок. Вибив ще одного голомозого з сідла. Та нараз щось важке впало йому на голову, і все пішло хисткими кругами.

Прочумався Прокіп, коли вже зовсім розвиднілось. Кругом стояла мертва й зловісна тиша. Тягнуло дурманним чадом. Нестерпно пекло в попереку та в правій позі. Спробував випростати її і зрозумів — переламана вище коліна. Штани, поли кожуха були закривавлені.

Поряд лежав спис. Спершись на нього, Прокіп встав і пошкандибав вулицею, встеленою трупами — татарськими, гайдамацькими, жіночими, дитячими. Між ними надібав пограсовані тіла Устима Іваниці, Самійла Жили, Лукаша Харка, Івана Рингача.

Знайшов подвір'я, де вони ночували, але там замість хати й шопи сіріли купи попелу й курилися недогарки. Значить, Ведмедойко згорів. Уже не стріне Саву, не побалакає. Ні без зброї, ні зі зброєю.

Коло одного згарища стояла бабуса, тримаючи за поводди трое невисоких коней під татарськими сідлами.

— Оце зловила, та й нема до чого прип'ясти, — ніби скаржилась. — Вони ж нічії. Їх багато блукало, інших чоловіки похапали і поїхали. Навздогін татарам.

— Які чоловіки?

— Наші, що не загинули, разом з січовиками й солдатами.

— Солдатами?

— Авжеж. Вони наскочили з Переволочної. Ну, бусурмани не вистояли в сутичці, чкурнули, а ті за ними. Що з ногою?

— Зламана, здається.

— Зачекай, повернуть наші, то й підсоблять. Бо я не костоправ.

Стрічатися з фортечною сторожею, яка, погромивши кримчаків, заїде сюди, Прокопові не хотілось. Треба скоріше братися до Мартина Сироти. Мав вигоювати у пасічника Гриневі рани, а тепер доведеться вдруге свої.

— Додому спішу.

— А ти ж звідки?

— Із Старого Кодака, — вигадав Рудь. — Був у Переволочній, вертав назад, заночував у вашому селі. Мав коня, позбувся.

М. Сиротюк, т. 2

— То бери одного з оцих, як уже випала така рахуба. Вибирай, котрий до вподоби.

Не вибирав — усі три жеребчики були однаковісінькі, мов близнята. Насилу заліз у сідло.

— Спасибі, матусю. Бувайте.

— Щасливої дороги, козаче.

Села Шульгівка, Романкове, через які проїжджав Рудь, теж дощенту поруйновані, випалені й безлюдні. А обидва Кодаци — цілісінькі, видно, їх обминула пагуба.

— Нас бог, слава йому, знову милує, — хвалився Мартин, миючи скалічену Рудеву ногу. — Та й голомозі бояться лощманів. Пам'ятають, сучі діти, як тікали від нас позами-нулого року. А в тебе, Прокопцю, тепер гірші рани, ніж минулого разу.

— Є якась надія?

— Брикати́меш. Зараз ми їх первачком, медком, нава-рами трав.

Сава Чалий мав надію, опинившись в Умані, бодай тро-хи спочити від служби. І в такий спосіб позбутися того гні-тючого настрою, який невідступно переслідував його всю зиму, від самої сутички під Боровицею, безжально мучив, заважав знайти потрібну рівновагу й спокій.

Та, видно, помилився. Завтра минає тиждень відтоді, як приїхав з Лисянки. Щодня блукає в місті, на околицині високих кручах, по берегах уже скреслої тихоплинної Уманки і схожого на вузький потічок Багна, що ледве ворухнеться й жебонить свою одвічну казку. А пекуча бо-ровицька осуга тяжким мулом лежала на дні душі, мов закли́тий скарб.

Сподівався, знайде розраду в Оситній, але вуйко Сви-рид навіть не дослухав його жальної скарги. Спересердя-плюнув на долівку, сердито розтер постолом. «Зле, — ска-зав похмуро. — Гидко. Бридко. Не знайду потрібного сло-ва... Зраджувати своїх, колоти того, хто рятував тебе, — такого в роду Чалих не водилося. Шкода Карпа. Кручені, Саво, в тебе стежки, як і в Фрасини. Не до серця мені та-кож скупиндя Геронім та вітровійка Мар'яна. Боюсь, дове-дуть вони тебе до сухого лому».

І змовк. Не почаствував небожа, не випровадив, як бу-вало раніше, за село. Не побажав доброї дороги, не запро-сив приїздити ще.

Більше нікому звірити надвірняцькому полковникові

свою душевну муку. Друзів, приятелів — жодного на всьо-му білому світі, окрім Мар'яни.

Учора, нарешті, розповів їй про несподівану стрічу з Гринем Буком коло Боровиці. «Прекрасно! — втішилась вона, гаряче поцілувала його в шок. — Чудово! Ти, Савоч-ко, справжній лицар. Регіментар Малінський, коронний гетьман, дідич Францішек Салезій про твій шляхетний вчи-нок знають?»

Не відповів. Сказав інше: «Ведмедойко визволяв мене з білоцерківської в'язниці, приніс тобі в Оситну звістку». — «Спасибі йому за те». — «І все?» — «Гайдамаці й того до-волі».

Саву пересмикнуло. «Зрозумій, виз-во-ляв», — зітхнув надривно. «Ніхто його не просив. І хай не попадається. Він сконав? Ну скажи, сконав?»

Відповіді не дочекалась. Повела своє: «Кажі скрізь — Ведмедойко згинув від твоєї шаблі. То не пересічний збой-ця. Один з ребілізанти́ських принципалів. За нього тобі на-лежить неабиякий презент. Мусиш негайно домагатися ви-нагороди. Кланяйся дідичеві в ноги, проси, благай. Обіцяй переловити й винищити всіх гайдамаків на кресах. Такий файний войовник, а похвалитися, виставити себе, коли по-трібно, не вмієш. Інший на твоєму місці...»

На тому розмова й обірвалася. Не міг Сава слухати. Одягнувшись, вийшов на вулицю і побрів у Греків ліс. Був тут позавчора, милувався ніжними пролісками. А сьогодні зов-сім їх не бачив. Ступав, наче незрячий, чіпляючись за без-листі куші. На самоті перебирав невеселі думки-спогади. Як у за давненому сні, біля снігової кучугури лежав закри-завлений Ведмедойко, а його здивований голос лунав, немилосердно шматуючи слухові перетинки: «Саво!.. Що ро-биш, Саво?! Наші... Своїх...»

Наступного дня полковник сам зохотився перед Малін-ським знову повести свій загін із Чигирини в Боровицю. Однак гайдамаків там не застав. Поскакав на розшуки.

Проїхали кілька сіл, увігнались аж у Крилів. І знову даремно. Мабуть, не тією дорогою бралися, не втрапили на слід ворохо́бників.

Полковника огортав розпач. Мучило не так те, що про-гавив гайдамаків, як невідомість долі Гриня Бука. Де він, що з ним? Хотілося, щоб Ведмедойко помер там, коло кучу-гури. Тоді б ні Січ, ні ведмежата не знали, хто його порі-шив. І вбивці було б легше. А може, він, Гринь, живий,

вигоє в когось рани. То вже страшно. Будуть докори, можлива відплата...

Ні, Сава не заспокоїться доти, доки не пересвідчиться остаточно. А якщо натрапить на живого, то хай вибачає Ведмедойко. Причини й обставини кончини його, як і Андрія Козуба, мусять зостатися таємницею. Гайдамаків загинуло і загине немало, а де, коли, як, од чийої руки — того ніхто не знає і не знатиме. В літописи, в історію загалом потрапляють лише найвизначніші герої, переможці, а не їхні жертви.

Повертаючись із Крилова до Чигирина, полковник ще раз заглянув у Боровицю. Сам знайшов кучугуру, з-за якої вистрибнув Гринь, побачив латку закривавленого снігу. Надвірники перерили всі боровицькі житла, клуні, хліви, комори — і марно.

Надибали хату, в якій мешкав Ведмедойко.

«Він помер?» — запитав Сава. «Ні,— відповіла господиня.— Принесли його посіченого-порубаного». — «Де за раз?» — «Не знаю. Ще вдосвіта повезли». — «Хто повіз?» — «Якийсь Прокіп». — «Рудь?» — «Здається». — «Куди?» — «Ніби в Старий Кодак, до знахаря Мартина Сироти. Торік мовбито Прокіп сам вигоював рани у того пасічника. Дуже кляли напасника. Він же, Гринь, колись вирятував його, Саву Чалого, з буцегарні».

Полковник насилу стримався, щоб не зарубати жалісливу молодицю.

Старий Кодак. Як добратися туди, щоб схопити разом і Ведмедойку, і Прокопа Рудя, і Мартина Сироту? Зразу б усіх шаблею і — квит. На віки вічні...

У Чигирині сказав Малінському: «З Боровиці гайдамаки зникли. Чув між людьми, подалися в Кодацьку паланку. Дозвольте махнути туди».

Регіментар заперечно покрутив головою. «Не можна. Маємо тут доволі клопоту. Довідцю Тараса гайдамаки викрали». — «Як викрали?» — «Натурально. Наскочили величезною ватагою, перебили варту, вихопили. Тепер та ватага, маю тривожне повідомлення з канцелярії коронного гетьмана, гвалтовно правиться до Дніпра. Отже, мусимо пантрувати».

Саві Чалому похололо в грудях. На, маєш. Ще не зміло кров Гриня Бука, а вже наражається Тарас Кравчина. Ох, ведмежата.

«Грабусі не спиняються ні перед чим,— провадив новогродський староста.— Їхньому нахабству нема кінця і впи-

ну. Не бояться ні холоднечі, ні голоду, ні смерті. Важко уявити, повірити, страшно подумати, але, на жаль, це так. Отже, свіжісінький факт. З мого дозволу генерал М'єр, який стоїть в Умані, повісив кількох ребілізантив. Власне, ще й не скінчив справи, як у місто заскочили інші гайдамаки. Під вогнем ландскнехтів зрубали шибениці, поховали мертвих, а живих забрали. І коронного гетьмана, і мене особисто прецінь непокоїть Чорний ліс. Там найбільше кубло ворохобників. Звідтіля виходять ватаги Матвія Гриви, Гната Голого, Петра Холода, ще якихось...»

Нелегко було слухати Саві. Грива, Голий, Холод, Кравчина, Рудь — ніяк не розминешся з ними, немов на вузенькій кладці. Ідуть, ідуть, тиснуть, облягають. Куди сховашся від них? Здається, не витримаєш такого шаленого натиску, ось-ось полетиш у прірву. Комусь не уникнути тієї прірви.

Два місяці гасав загін Сави Чалого на правобережному трикутнику, який вирував вогнями народного рушення, — Лисянка, Сміла, Чигирин. Зрідка заскакував у Крилів. Харпав, як і Касян, посполитих, ремісників, нещадно карав, розправлявся. Але між схопленими жодного знайомого не стрічав.

Виходило щось дивне: регіментар, спонукуваний коронним гетьманом, наглив полковника якомога скоріше, не пізніше ранньої весни-провесни, назавжди упокорити гайдамаків, виловити їх керманичів. Ті керманичі зовсім не сподівалися, наче помітили. А він, полковник, не квапився, виходив, що все само собою перемелеться.

Допікала тільки загадка з Буком. Де він подівся? Як вивити правду? Через півмісяця після боровицької ганьби в «Кур'єрі польському» власними очима Сава прочитав звістку: «Оповідать, ніби Ведмідь уже мав померти від ран; Харка повішено на Січі».

Не дуже вірив кур'єрським перебрехам. Не раз, читаючи ті недолугі вигадки, за голову хапався. Так і тоді. «Мав померти». Словесні викрутаси. Казка для малюків. А все-таки хотілось вірити. Дай боже, щоб угадав часопис.

Власне, таке могло статися, не кожен годин здолати три тяжкі рани. Щоправда, Гринь Бук — здоровань, велет, але ж дві, можливо, й наскрізні дірки в грудях, коло серця. Сава добре бачив, куди колов. Змилуйся, господи, уваж, щоб сконав гуцул Ведмедойко. А Прокопа Рудя, Мартина Сироту я сам відшукаю.

Однак згодом пройшла чутка: і Ведмедойко, і Харко живі-здорові, перебувають на запорозьких землях.

Загадки та поголоски знесилювали Саву, шарпали його нерви, лягали на дно душі пекучим намулом. Стомився, занедужав. Нарешті не витерпів — одпросився у Малінського відвідати Умань, перепочити, забути.

Та ці відвідини ані найменшої полегкості не дали. Навпаки, все ще ускладнили й загострили. Завтра треба вертати в Лисянку. А там — нові виправи, насторога, небезпека зіткнутися з ведмежатами.

Мар'яні весело. Вона радіє, тішиться. «Файний лицар». Вимагає схилитися до ніг дідича, канючити, благати, обіцяти.

«Ех, Мар'яно, Мар'яно».

Майже три місяці видужував молдаванин Прокіп Рудь у господі Мартина Сироти. Поперек гарно зміцнів, гомілка зрослася, але нога в коліні не згиналася. Мусив ходити, спираючись на сучкуватий кийок, зроблений Мартином. Було незручно й прикро. Не міг звикнути до того, що відтепер уже не здатен на блискавичні гайдамацькі виправи, що стане важкою і неповороткою колодою для товаришів, не зможе тримати в руках отаманське кермо.

Старий Мартин розраджував, заспокоював:

— Не журися, Прокопцю. Ти своє зробив, знайдуться інші, заступлять тебе. Україна й Молдова не бідні на сміливців. Розвеснисься, настане літо, вивеземо бджілок на пасіку. Удвох не пропадемо. Поховаєш мене — залишишся на моїй садибі, успадкую тобі хату, рої.

— Спасибі, діду, за все, велике спасибі. Але хочу побувати в січовому товаристві. Може, почую щось про наших, розповім козакам...

— Я ж тобі не бороню. Навіть треба побувати — свої люди, стільки разом прожито, пережито. Можна сказати — кривна рідня. Сідай на мого Гнідка, їдь, передай од мене низенький уклін Карпові Чалому, погони та й вертай назад. Довго не затримуйся, бджола скучає за полем.

— Коня не братиму, він тут вам знадобиться. До того ж знаєте, який з мене зараз їздець. Можуть харцизяки одібрати. Подибаю пішечки. Так воно зручніше.

Минав села, хутори, зимівники. Бував на ярмарках, і очі розбігалися від подиву. Вперше бачив, як згубно позначилась війна на запорозьких землях. Солдати й січовики, не питаючи господарів, порядкували в садибах, забирали

вози, гарби, наповнюючи їх зерном, борошном та всіляким іншим збіжжям. Виганяли коней, волів, овець, свиней. А самі хазяї мали провадити своє добро до фортець Української лінії, ретраншементів та коша.

Розпачливими зойками повнілися подвір'я, хати.

— Усе підряд загібають, — скаржився однорукий хуторянин. — Якби ж хоч толк був з того. А то ніби псові під хвіст кидають. Генерали, офіцери, старшини змарнують, розкрадуть, проп'ють-прогуляють, а нам пухнути доведеться. Хоча б з татарвою воювали, а то ж... ніби в гилки граються. Погнались торік в Азов — назад чкурнули, з Кінбурна — теж. А Бахчисарай — саме позорище.

Січ зворохоблена ще більше, ніж паланки та села. Шамбаш кишив людьми. Козаки викочували з брами на ярмарковий вигін гармати, навантажені вози, лагодили зброю. Курінні отамани, канцеляристи снували туди-сюди, добили начисляли литаври.

Обминаючи людей, Рудь попрямував до Карпа Чалого. Хатина колишнього отамана Ведмедівського куреня відчинена навстіж. У печі ледве жеврів вогонь. Старий сидів за столом, дивився каламутними очима в далекий куток.

На привітання повернув голову:

— Ти, Прокопе? Щойно з волостей?

— Давненько вже.

— Щось знаєш про Саву?

Рудь розповів про сутичку під Боровницею, напад татар на Орлик, своє життя й одужання у Мартина Сироти.

Важко було здогадатися, слухав Карпо а чи не слухав, думаючи про щось своє. Жодним порухом не виявляв свого ставлення до мовленого несподіваним гостем. Якби не схилив усе нижче й нижче голову, можна б подумати — сканув чоловік. Лише як замовк Прокіп, старий рвучко хитав сивими пелехами. В його засмучених зіницях бриніли сльози.

— Про Савину зраду я вже знаю, — зітхнув. — А про загибель Ведмедойки, Жили, Харка та Іваниці вперше чує. І ти скалічив навіки. Отож виродок проклятий, отож недоліток окаяний. Накоїв... Повіриш, перед людьми собою, не можу стрічатися з ними віч-на-віч, товариства унікаю. Не знаю, як далі житиму. Колись пророчили мені старі січовики — вигодуєш, Карпе, сина Саву козацтву на славу. Вигодував... Краще б не дожив до такої слави-ганьби. Зрадити рідну землю, вбити Бука, скалічити тебе... Прокопові хотілось применшити Карпові муки.

— Я ж казав: Сава не вбив Гриня, Гринь згорів. А мое каліцтво — робота голомозих.

— Не говори, Прокопе, казна-що. Згорів... Робота голомозих... Не кажу вже про Лукаша, Устима й Самійла. Але коли б не Савине запроданство, не сутичка під Боровицею, не Ведмедойкові рани, то з якої речі ви б потрапили в Орлик?

— Це інше діло.

— Не інше, а те саме. Він, він, не вигороджуй душу-губа. Потурнакові нема й не може бути виправдання, а тим паче прощення. Віднині не син він мені. Ні, ні. Кінець, амінь. Дай боже стрітися з ним. Хоч моя рука вже й квола, однак ще тримає шаблю, не схибить. А де Гнат і Тарас?

— Не знаю. У Старому Кодаку ходила чутка, нібито Гнат визволив Тараса на Поділлі. Можливо, обидва в Чорному лісі. Ті хлопці — справжні козаки, справжні гайдамаки-побратими.

— Слава богу. На них і я надію покладаю.

Прокіп Рудь перевів мову на інше.

— У коші, бачив, робиться щось не розбери-бери. Шарварок якийсь.

— Готуємось до нового походу на турка.

— Знову?

— Знову, хай воно згорить. Цариця і фельдмаршал Мініх силкуються слави зажити. Особливо він. Хитрий і спритний. Не стільки воює, скільки кричить про свої вікторії. Йому однаковісінько, виграти чи програти кампанію. Знає: Бірон поклопочеться за нього... Отак живемо і воюємо. Січовики ремствують, втікають на волості. І справедливо роблять — тут уже не можна вільно дихнути.

— Коли виступаєте?

— Завтра.

— На Крим?

— До пуття і досі не знаємо. У того куцорилого фельд-маршала сім п'ятниць на тиждень. Ордери летять від нього, наче метелики. Понеділковий велів запорожцям іти на Азов, вівторковий — на Очаків, четверговий — за Буг... Може, ще кудись загадає. Правду мовлять люди — ліпше з розумним загубити, ніж з дурнем знайти.

— Ви також ідете?

— Ні. Маю тут роботи по горло. Зоставайся коло мене, знайду й для тебе діло. Козаки підуть, курені спорожніють. Треба табуни, череди, отари доглядати, на зиму людям і скотині харч рихтувати. Залишишся?

— Охоче б залишився. Але негоже ламати слово. Мартин просив вертати назад. Щоб, значить, у нього завше жити. Він багато зробив добра. Я обіцяв. А тепер, виходить...

— Мартин гарний чоловік, здавна знаю його. Однак і кіш...

Нараз за вікнами шпарко протупотіло, і до хати увірвалися штабс-капітан з Новосіченського ретраншементу та Яків Тукало, отаман січової пушкарні. Слідом за ними — два підпрапорщики і козаки пушкарської обслуги.

— Іменем государині! — вигукнув капітан, показуючи на Рудя.

— Припинить бешкет! — обурився Карпо. — Хто вам дозволив?

Однак його ніхто не слухав — кільця кайданів ураз обхопили Прокопові руки. Він також не розумів, що сталося. Не опинався, тільки розгублено кліпав очима.

— Іменем государині, — повторив уже спокійніше офіцер. І до Карпа: — Розбійника переховуєш? Ведить!

— А також іменем коша, — тихо додав Тукало і знітився.

Рудя поволокли в сіни. Хата спорожняла. Все те сталося так несподівано й блискавично, що Чалий на мить отерів. Схопився на ноги і побіг до січової управи.

Кошового отамана не застав — писарі сказали, що поїхав у ретраншемент. На подвір'ї здивав Єремієвича.

— Ти бачиш, що діється? — спитав зопалу.

— Де? — не зрозумів суддя.

— Тукало і штабс-капітан схопили в мене Рудя.

— Єремієвич непорозуміло насупив брови.

— Отого малаешту? А як він до тебе потрапив?

— Прийшов зі Старого Кодака провідати товариство. Тільки розбалакалися, а тут... Визволяй його.

— Єремієвич почухав за вухом, клопітко клацнув язиком.

— Бачиш, Карпе, Рудь усе-таки гайдамака.

— Він уже не гайдамачить, окалічив на ногу.

— А раніше?

— Не згадуй того.

— Воно-то ніби так. Але...

Карпо похитнувся назад.

— Ти що, також ладен мучити чесних людей? Здавна знаю тебе як людину чесну. Допоможи! — аж зойкнув.

— Єремієвич зітхнув.

— Спробую, хоча надій...

І подався в ретраншемент. Козаки юрмилися на січовому майдані. Спантеличені, схвильовані, губилися в здогадках. Сюди стікалася старшина, перервавши підготовку до завтрашньої виправи. Розповідав Карпо Чалий:

— Рудя скоплено. В моїй хаті. Сиділи, балакали...

Нарешті показався з Новосіченського ретраншементу Єремівич. Ступав поволі і кволо, немов побитий.

— Ну? — стрів його Карпо.

Січовий суддя обвів розгубленим поглядом натовп. — Не відпустили Прокопа, — сповістив. — Кажуть, Рудя в списках найбільших злочинців. З війська Запорозького, мовляв, на Поділля втік, з-під першого арешту вирвався. У Глухів на суд генеральної військової канцелярії повезуть. Просив я, пояснював, умовляв... Особливо розпинався Тукало.

— Не вмовляти, не просити потрібно, а вимагати, — вставив Степан Гладкий.

Отамана ведмедівців підтримали інші.

— Домагатися!

— До київського генерал-губернатора слати.

— Государині писати.

— Вирвати Прокопа...

Білецький, який згодом приїхав, безпорадно розводив руками.

— Коли ж усе те робити? Готуємось виступати.

— В похід не підемо!..

— Не підемо!!

Білецький глянув запитально на Карпа Чалого. Той погляд легко можна було прочитати: що ж ти, чоловіче, нащо? І в такий час...

Старий січовик вийшов наперед, скинув шапку, розпирив вуса.

— Як то не підемо? — запитав.

— Отак.

Карпо гірко посміхнувся.

— Не туди, хлопці, хилите. І мені, і вам жаль Прокопа. Але не можна плутати грішне з праведним. Султана й хана, наших правічних ворогів, мусимо бити. Так і бог велить. Можливо, цього разу остаточно здолаємо супостата, дамо відсіч ясирникам. Тоді легше нам стане.

— А як же бути з Прокопом?

Замість Карпа відповів Семен Єремівич:

— Я, коли ви підете в похід, займуся тим. Спробую виз-

волити Рудя тут. А якщо не пощастить, напишу генерал-губернатору Леонтьєву, фельдмаршалу Мініху.

— Довга казка...

— Іншого виходу нема. Не марнуймо часу. Гайда до діла, доки не стемніло.

Козаки неохоче почали розходитись.

Бургард Крістоф уже починає ловити себе на думці, що майже після кожної звершеної ним важливої акції доводилося ось-ось ударити страшна громовиця і скоїться непоправне лихо. Але минав час, і хмари поволі розходилися, його вага в державі зростала, а багатства множилися. Від тієї думки серце сповнювала тиха радість. Щаслива планіда...

Так було після затяжного штурму Гданська. Повернувшись до столиці, він чув розмови, образливі для себе: прендента військової колегії гудили за бездушне ставлення до солдатів та офіцерів, за навальні і бездумні атаки, за величезні втрати, за хабарі, які він брав зі станіславчиків, навіть за те, що, мовляв, не без його сприяння Лещинської му пощастило втекти з оточеної фортеці і виїхати до Франції.

Говорили всіляке, але ті розмови немовби не доходили до государині — вона призначила Мініха головнокомандувачем у війні проти Туреччини...

Торік восени Петербург аж клекотав від ремства та обурення. І, мабуть, справедливо. Тридцять тисяч солдатів і козаків не повернулися з кримського походу. Причому більшість з них померла від виснаження, хвороб і голоду. «А найголовніше, — обурювався дехто, — те, що все марно. Поганяли вітра в Криму та й вернули назад». — «Чому головкомандувач крізь пальці дивився на лінощі та бездіяльність провіантмейстера Трубецького?»

Дійшло до того, що кабінет міністрів вирішив заслухати звіт про поведінку фельдмаршала в літньому поході. Готувався, власне, не просто звіт, а суд над Мініхом. На запитання, чи дійсно він був маршалом, Петро Петрович Ласі, який також став уже фельдмаршалом, рішуче відмовився виступати обвинувачем — він з усієї затиї, підготовленої не без участі камергера Ернста, вийшов, правду кажучи, звичайнісінький пшик — Анна Іванівна залишила фельдмаршала на посту головнокомандувача та ще й подарувала йому всі Вейсбахіві маєтності на Україні. Ну що, герцогу курляндський, укусив? Не вийшло.

Колись я відплачу тобі за всі твої дії супроти мене, ох, відплачу...

От і розпочинається нова військова кампанія. Вона, очевидно, принесе Мініхові жадану вікторію над османами. Для того зроблено немало. По-перше, мобілізовано сорок тисяч карбованців, які не тільки поповнять торішні втрати, а й значно перевищать їх. По-друге, давня союзниця Росії — Австрія — нарешті пообіцяла (з нею укладено спеціальну конвенцію) серйозно втрутитися в боротьбу проти Порти Оттоманської. Ех, якби ж цісарці почали воювати по-справжньому, а не хитрували, як то з ними бувало не раз...

На початку квітня все військо, приготоване для походу, покинуло свої зимові квартири, а в кінці місяця і до шостого травня переправлялось через Дніпро в трьох пунктах — біля Переволочної, Орлика та Кременчука, потім знову з'єдналося на річці Омельнику.

З двадцять п'ятого червня до другого липня воно форсувало Буг і взяло напрям на Очаків, маючи намір дійти туди раніше, ніж ворог встигне зібрати сили. Правда, транспортуванням обозу — артилерії, бойових та продовольчих запасів — тепер також займався князь Трубецькой, а він, обоз, і цього разу безнадійно відставав...

Уночі з десятого на одинадцять липня армія Мініха дійшла до Очакова і побачила: передмістя фортеці горять. Згодом з'ясувалося, що його підпалив, сподіваючись перепинити наступ ворога, сам очаківський комендант.

Уранці головнокомандувач скликав військову раду і наказав негайно розпочати штурм, щоб не дати туркам можливості отямитися і підтягти нові війська. Навальні атаки почалися. Правим крилом командували генерали Рум'янцев і Бірон, лівим — Кейт та Левендаль.

Незабаром наступаючі досягли рову на дванадцять аршин завширшки. Найсміливіші солдати й козаки спустилися в нього, щоб перебраться на протилежний бік, але не могли того зробити — під ворожим вогнем згори падали й котилися на дно. Так тривало годин зо дві. Деякі почали навіть відступати.

Та раптом із величезною силою вибухнув пороховий магазин у фортеці, підпалений снарядами наступаючих. Там викинули білий прапор, а згодом до Мініха прибіг захватний ад'ютант сераскира Аїї і попросив перемир'я. Фельдмаршал відхилив те прохання і зажадав, щоб здався весь гарнізон. Ту вимогу Аїя мусив виконати. Його самого ра-

зом з комендантом полонили. Кілька сотень християн-невільників було визволено, а п'ятдесят чотири греки перейшли на службу до госуларинні — стали гусарами.

Вважаючи, що турки спробують повернути собі Очаків, головнокомандувач наказав якомога скорше відновити для нормального життя. Він залишив там дванадцять піхотних батальйонів, два драгунські полки і дві тисячі козаків, а решту армії одвів на шістьдесят верст назад і тимчасово отаборився. Першого серпня перейшов з нею через Буг і попрямував далі Україною, маючи намір розмістити свій штаб у Полтаві. Обоз князя Трубецького досяг Очакова аж у кінці серпня...

Успішно діяла Донська армія Петра Петровича Ласі — в червні вона перейшла вброд Сиваш, а в липні вступила в Крим, завдала ханові ряд поразок і взяла Карасубазар. Тільки відсутність води та продовольства змусила її залишити півострів...

Чекаючи графа Остейна, керівника австрійської делегації на Немирівському конгресі, сенатор Шафіров замислившись. Згадував недавнє минуле, і душа повнилася пекучою гіркотою.

Він добре пам'ятав настанови імператорського двору та колеги іноземних справ, особисто Остермана. Ті настанови велили не дуже квапитися в Немирів. Можна якийсь час пожити в Києві — хай російських дипломатів чекають турки й австрійці. Престиж. А ще, будучи там, у Немирові, всім треба домогатися, щоб уповноважені цісаря видавали себе за посередників, а надійних спільників Росії. І, нарешті, треба пильно контролювати всі односторонні таємні зносини між представниками Порти й Австрії, а вивідане мершій передавати в Петербург та фельдмаршалу Мініху, головнокомандувачеві армії.

Деякі настанови виконано легко й точно. Делегація в складі Шафірова, обер-егермейстера Волинського і таємного радника Неплюєва, виїхавши з північної столиці раніше, ніж цісареві дипломати вже нудилися, щоб якось скоротити час, купалися в місцевих озерах, загорали під благодатним українським сонцем, вудили рибку.

Спершу українським сонцем, вудили рибку. Спершу непогано велося з Остейном, недавнім цісарським послом у Петербурзі, і його помічником бароном

Тальманом, який дипломатично репрезентував Австрію в Туреччині. Не надокучали також дипломати падишаха.

Однак згодом справи ускладнилися. Насамперед, заважав Артем Волинський, котрому належало вистежувати взаємини Остейна через Тальмана з турками. Волинського заступив Неплюєв, хоч він і нашіптував віце-канцлерові, нібито обер-егермейстер навмисне прикидається хворим, аби не виконувати невдячну шпигунську роль.

А таємному радникові явно не таланило: цього колишнього російського резидента в Стамбулі добре знав реїс-ефенді, який очолював представництво Порти Оттоманської на конгресі і спритно знешкоджував усі його розвідувальні заходи. Неплюєв тільки на відстані міг бачити, як учасців Остейн до Тальмана в турецький табір, але, про що перемовлялися цісарські посланці, не знав. Шафіров не мав чим потішити колегу іноземних справ, і це немилосердно судило, лютило віце-канцлера.

До того ж фельдмаршал Мініх мовчав, не відповідав на листи, не подавав звісток про себе. Де він, куди пішов, чого домігся — все те для російської делегації було великою загадкою. Вона мусила задовольнятися лише чутками, нібито фельдмаршал здобув Очаків.

А Остейн поведився підозріло, силкуючись спантелити Шафірова, перебрати на себе в переговорах роль майже безстороннього посередника, медіатора, який, по суті, стоїть вище двох відверто ворогуючих сторін — російської і турецької.

Глава цісарської делегації, яка була ініціатором переговорів про замирення, прийшов рівно о дванадцятій. Удавав з себе враженого, схвильованого, ба й засмученого.

— Погано вийшло з Очаковом, — зітхнув він.

— Чому? — спитав Шафіров. І додав: — Очаків у наших руках.

— Так, у ваших. Проте конгресові він серйозно зашкодив.

— Зашкодив? Чим?

— І я, і ви сподівалися, що після втрати тієї ключової фортеці на північному березі Дніпровського лиману турки стануть поступливішими. А вийшло навпаки. Годину тому реїс-ефенді партикулярно заявив моему секретареві, що його становище в переговорах значно поліпшало. Під Очаковом, мовляв, армія господарині зазнала колосальних втрат, отже, надовго залишиться безсилою, не страшною для Порти Оттоманської.

Шафіров насилу витиснув з себе посмішку.

— Турки люблять хвалитися, залякувати...

— Можливо, — підхопив граф. — Але в даному разі воно не далеко від істини. Цісарський полковник Беренклау був при штурмі Очакова. І сповістив мені те саме: штурм хаотичний, невмілий, з величезними, зовсім не виправданими людськими жертвами.

— Полковник не має права контролювати й оцінювати дії прославленого фельдмаршала, якому долю війни і російського воїнства вручила сама імператриця, — додав Шафіров, аби не мовчати. — Субординація стосується і представників дружніх країн. Наша господариня добре розуміється на людях, знає, що й кому вручити, а його світлість Бургард Крістоф Мініх, як усім відомо, стратег і полководець неабиякий. Про нього похвально говорять навіть турецькі. До речі згадати, російський полковник Броун, який перебуває при австрійській армії, подібних брехливих доносів на її головнокомандувача не пише.

— Не пише, — поперхнувся Остейн, — мабуть, тому, що нема чого писати. Адже наша армія...

Шафірову важко було сказати щось вагоме, особливо заперечувати чи спростовувати — не мав ані найменшого уявлення про обставини й наслідки очаківської операції. Він хвалив фельдмаршала, захищав його високу честь, а насправді страшенно гнівався на нього. Де блукає той президент військової колегії, що він робить, чому не інформує дипломатичну делегацію?

Розумів: при такій необізнаності вагомо вести переговори, виторговувати вигідний мир просто неможливо. Які угоди виставиш бусурманам? Чого зажадаєш? На що пойдеться? Треба солідні карти, а тут — ніякісіньких. Доводиться мовчки слухати й ковтати давкі глечки.

А граф Остейн од мстивої втіхи, якої не міг приховати, аж захлинувся.

— Беренклау, запевняю вас, пане, не контролював, тим більше не зводив наклепу, а оцінювати, як відомо, нікому не вправлено. Перебуваючи при союзному війську, він мусить розмовляти інформувати свій уряд. — Одкашлявся. — Мені було дуже боляче й прикро, якби ця наша приятельська розмова стала приводом для непорозумінь, суперечки між фельдмаршалом і нашим полковником.

Граф почекав, що скаже Шафіров, але той не озвався. — Вашу мовчанку я сприймаю за люб'язну згоду задовольнити моє прохання і наперед сердечно дякую, — повів

далі Остейн.— Сваритися нам, дипломатам двох імперій-спільниць, не личить. Зрозумійте мене правильно: я однаково переживаю невдачі і російської і австрійської армій, однаково тішуся їхніми перемогами. Ми ж союзники. А коли разом, то будьмо разом до кінця і в усьому.

— Спасибі,— промовив Шафіров.

— Вам також дякую,— посміхнувся граф.— Одначе не можна прикрашати прикрі справи, бо вони стосуються обох держав. Тому скажу відверто — зараз, після сумної очаківської епопеї, власне конфузу, становище цісарського війська докорінно погіршало. Тепер воно, військо, повинно зважити всі удари турків на себе. А реїс-ефенді навмисне зволікатиме укладання мирного договору. Зрозумійте це, ви-сокоповажаний колего.

Зверхньо-повчальний, докірливий тон Остейна починав дратувати й ображати гідність сенатора. Виходило, що Росія воює невміло, погано, зазнає великих поразок, а її союзниця Австрія мусить розплачуватись за бездарність фельдмаршала. Ні, це вже занадто, а головне — безпідставно.

Про сьогоднішню розмову доведеться негайно сповістити в Петербург. Хай там розберуться і з полковником Беренклау, і з графом Остейном. Терпіти далі таке знущання над честю імперії просто неможливо — сила, витривалість російського солдата добре відомі в усій Європі.

— Цісарська армада також особливими успіхами не може похвалитися,— заявив Шафіров, стримуючи лють. У цій війні їй треба б діяти активніше, а вона, даруйте...

Цього разу промовчав граф Остейн. Блискавично перевів розмову на інше.

— Нам потрібно окремо від турків, наших спільних ворогів, розв'язати одне невідкладне питання — про місце конгресу.

— Ми раніше домовились.

— Домовились, але то було напровесні, а зараз кінець літа. І вибрали тоді невдало. Власне, Австрія люб'язно погодилася на пропозиції Росії, яка перебільшено вихваляла це провінційне містечко, маленьке і бідне. Нем... Нем... Уперше чую. Всього дві з половиною сотні дворів. Мешкання порядного не знайти, живемо в наметах. Гайдамацька загроза наростає. На жаль, ваша делегація серйозно спізнилася. Незабаром настане осінь, дощі. Коротше, Немирів моїй делегації рішуче не подобається.

— Куди б ви хотіли перенести конгрес? — цікавиться Шафіров.

— Хоч би до Львова.

— А як на те подивляться турки?

— Думаю, не протестуватимуть.

Сенатор поволі розгадує справжню суть пропозиції Остейна. Справа тут не в побутових незручностях і не в гайдамаках, яких немало також і на Львівщині, а в іншому. Львів ближче, ніж Немирів, до Австрії і далі від рубежів Росії. Отже, граф шукає вигоди для своєї держави на шкоду її союзниці, намагається грати головну роль у конгресі, диктувати. Однак Шафіров не такий наївний, щоб клюнути на нехитро закинуту вудочку.

— Я згоден, у Немирові чимало незручностей. Однак наша делегація їхати у Львів не може. Ніяк не може,— наголосив.

— Чому?

— Самі ж ви сказали — незабаром осінь. У Львові вона завше дощова, хмарна, туманна і, звісно, шкідлива для здоров'я. Мені особисто переносити її протипоказано. Лікарі радять берегтись... А на хворому Волинському такий переїзд позначиться просто-таки згубно. Ризикувати життям людини, самі розумієте, не можна. Коли вже справді назріла потреба змінити місце конгресу, ліпше переїхати в Полонне.

— Це ж за Вінницею, на північ.

— Точніше, на північний захід. Полонне всім переважає Немирів — сухе, чисте, багате. Волинь, благодатний край. Туди татари рідше доскакують.

Остейн невдоволено покрутив носом, наче вдихнув гострий сморід, аж позіхнув.

— Про це порадимось потім. Треба мерщій починати переговори.

— Наша делегація готова до переговорів,— кивнув головою сенатор.

— Наша також. Учора ми з Тальманом зробили перший візит ввічливості туркам. Тепер черга за вами.

— Ми чекаємо їх.

— Вони прибули сюди раніше, дипломатичний звичай велить...

До намету Шафірова забіг Неплюєв. Очі його миготять блудливо. Таємний радник мерзлякувато потирає руки.

— Новина, панове,— заявив він.— Замість Ізмаїла-паші султан призначив нового візира. Бендерського сераскира Мусук-огли-пашу.

Настала коротка мовчанка. Дипломати думали.

— Як ви, знавць Туреччини, оцінюєте цю подію? — поцікавився Остейн.

— Негативно,— одрубав Неплюєв.— Сераскир, на відміну від свого боягузливого і безініціативного попередника Ізмаїла, з яким Порто Оттоманська програла війну Персії,— рішучий, відважний, користується популярністю серед яничарів. Він може завдати нам багато неприємностей. Не треба йому давати часу. Необхідно скорше починати переговори.

— Цісарська делегація теж стоїть на цьому,— перехопив граф.— Про це ми щойно говорили. Я просив пана сенатора не чекати візиту реїс-ефенді, а самому йти до нього.

— Гаразд,— погодився Шафіров.— Завтра.

Після розмови з кур'єром від фельдмаршала сенатор відчув себе на баскому коні. Виявилося, російська армія під Очаковом загубила, як сповістив Мініх, всього-на-всього дев'яносто вісімдесят сім рядових та шістьдесят вісім офіцерів, а також зазнали поранення близько сотні офіцерів і дві тисячі сімсот три солдати й козаки. Порівняно з втратами попередніх років — нікчемна абищія.

Військо зараз, вважає фельдмаршал, почувається добре, бадьоро. Мініх переправляє його на цей бік Бугу, щоб тут, поволі просуваючись, завдати туркам ще одного, можливо, непоправного й вирішального удару.

Тепер Шафіров майже мчав до намету цісарського посольства, поспіхом обдумуючи, як присоромити самозакоханого Остейна. Відхиливши запону, зразу перейшов у навальний наступ:

— Даремно, поважаний графе, ви в п'ятницю так применшували вагу здобутої нами вікторії та взяття фельдмаршалом Очакова, перебільшували російські втрати, лякали мене. Це, знаєте...

— Сідайте, прошу,— ласкаво перебив Остейн, показуючи на крісло.— Отак.— Сам також присів і повів далі:— Зроду не мав звички переінакшувати речі, залякувати. Я з гіркотою передавав вам вичитане в донесенні полковника Беренклау.

— Полковника,— гидливо передражнив Шафіров.— Мені написав сам фельдмаршал, маю повідомлення й від Остермана.

— Паперові однаковісінько, хто на ньому пише, шановний сенаторе, він усе стерпить,— вів далі незворушно Остейн.— Фельдмаршал — надто зацікавлена особа, і сподіватися від нього правди важко. Між іншим, те, що говорив про штурм Очакова Беренклау, підтверджує навіть найближча до Мініха людина, його ад'ютант і недалекий родич капітан Манштейн, якого, здається, не можна запідозрювати в навмисних перекрученнях, у злісному наклепництві. Під Очаковом, говорять, у складі російської армії гарно воювали січовики під проводом кошового отамана Малашевича. Вони, запорожці, по суті, і взяли фортецю. І коли б не бездарність верховного командувача, то справа могла б повернутися краще. Гадаю, фельдмаршалові доведеться відповідати перед тронем. Та обличмо це, воно вже застаріло, належить історії. Я сподівався, що ви хотіли привітати нас.

— З чим?

— Цісарева армада вигнала турків з фортеці Ніси.

Шафіров зніяковів.

— Я не знав,— вибачливо знизав плечима.— Ніколи й назви такої не чув, як ви не чували про Немирів. Вітаю, гаряче вітаю. Та фортеця чогось варта?

— Утричі більша, ніж Очаків. Особливо, якщо мати на оці перспективи. Звідти австрійська армія може вільно йти прямо на Стамбул.

— Ого-о.

Повернувшись напровесні з Умані в Лисянку, Сава став несподівану обноу — замість Малінського берло укрїнської партії тримав Шумлянський. Новий регіментар, якому мав тепер підлягати полковник, справляв на нього непогане враження. На противагу свавільному і жорстокому новгородському старості він видавався стриманим, спокійним, вдумливим і навіть лагідним. Очі ясні, чоло високе, голос гучний, з приємним тембром.

— Пан Малінський,— говорив Шумлянський старшинам, яких скликав,— діяв занадто гвалтовно, розправлявся стільки не завжди справедливо й розумно. А відтак не позбавлений керма. Мусимо пам'ятати це. Потрібно хапати не кожного стрічного, а дошукуватися затятих гайдаків, не всіх підряд тягти на шибеницю. Треба обережніше поводитися також з надвірниками. Сумна історія в Чигирині — то не випадковість.

— А що там сталося? — спитав Чалий у сусіда.
— Позавчора збунтувалася надвірна міліція. На шматки розірвали Касяна.

— За що?

— Сп'яну комендант згвалтував сестру свого помічника. Той обурився, Касян зарубав його. Ну а потім козаки розправилися з ним.

Поволі, зважуючи свої збройові можливості, новий регіментар почав змінювати методи і форми боротьби проти гайдамацького руху на правобережному Подніпров'ї. Замість бездумного гасання по полях та байраках він фундував постійні, більші чи менші, залоги в містах, містечках, ба й селах, зобов'язуючи пильно стежити за всім життям на визначених їм теренах.

— Ви, — пояснював Чалому в Білозір'ї, — оташуетесь тут і будете пильнувати досить значний відтинок покордоння од Черкас до Чигирини, де стоять окремі хоругви регулярного війська, виділені нам коронним гетьманом. Можете розставити сотні й десятки вашого полку в Суботові, Ведмедівці, Ірдині, Дубіївці, Худліївці, Сагунівці. Зв'язок з ними підтримуйте через вістових.

— У похід самостійно можу виступати? — поцікавився полковник, маючи на думці Старий Кодак.

— Можете, однак лише при доконечній потребі і неодмінно тримайте зв'язок зі мною через нарочитих.

— Які стосунки мушу підтримувати з місцевими старостами, війтами?

— Нормальні. Вони, як водиться, забезпечують війську постій, відповідають перед вами за посполитих, не приймають до себе блукачів. Виявлених заброд, попередньо допитавши, передавайте гродським суддям.

Роззосередивши своє військо на відведеній йому ділянці порубіжжя, Сава перевіз Мар'яну й Героніма з Умані в Білозір'я. Старого цілком задовольняло мальовниче придніпровське село, в якому, здавалось, ніколи не вгавали солов'ї.

А Мар'яна трохи вередувала:

— Глушина ще гірша, ніж в Оситній. Навколо бидло грубе, репане. Поглядає спідлоба, хижо і мстиво, брр... Просься, Савочко, в Тульчин або в якесь інше містечко на Брацлавщині.

— Зараз про те й говорити зайве, — пояснював їй. — Та й нема з ким. Сам не знаю, кому належу. Наймав мене на службу граф Францішек Салезій, полковником зробив його

дядечко коронний гетьман, київський воєвода Юзеф По-тоцький, а підлягаю Шумлянському. Тепер потрібно насамперед пантрувати доручене.

І пантрував, мов ока в голові, чесно, самовіддано, не манкуючи. Рідко ночував удома. Безперервно в сідлі, з шаблем і пістолями наготові. Ведмедівка, Дубіївка, Леськи, Сагунівка, Худоліївка, Суботів. І скрізь допити полонених, перегляд донесень сотників, десяцьких, писання рапортів регіментареві української партії, перевірки, засідки на узліссях, трактових перехрестях, стежі по чагарниках, балках. Козаки його полку ловили різних гультяїв — згайдамацьких посполитих, січовиків, солдатів, які повтікали з української лінії. Зрідка попадалися й повстанські ватажки. Усі вони в гродські суди проходили через руки полковника. І дивувався — не стрів поміж них жодного знайомого.

Іноді подумки питав себе: куди зникли Матвій Грива, Лукаш Харко, Самійло Жила, Устим Іваниця, Іван Рингач, Гнат Голий, Тарас Кравчина, Петро Холод? Невже всі пішли на Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь? Мабуть. Або ж сидять у Чорному лісі.

І радів з того — можливо, ніколи й не зустріну. Минуло — позаду, воно, справедливо говорив Касян, нікому не потрібне, як торішній сніг, ніколи не воскресає, не поновлюється. Кажуть, що з воза впало — те навіки пропало. Світ широкий, у ньому легко розминутися і друзям, і ворогам. Все забувається, замулюється...

А Прокопа Рудя та Гриня Бука, особливо останнього, забути не міг. Ведмедойко щомиті нагадував про себе, колов, як скіпка під нігтем. Що з ним? Помер? Видужав? Де він? У Мартина Сироти? На Січі? Разом з Тарасом і Гнатом? Самі колючі запитання. Надто кортить дістати на них певну відповідь. Багато віддав би за те.

Двічі просив Сава Шумлянського дозволити виправу в північні просив Сава Шумлянського дозволити виправу в регіментар паланки Січі, завше набиті гайдамаками. А регіментар стримував: «Охороняйте свою ділянку. Можливо, трохи згодом».

Дозволив аж перед жнивами. Полковник уже не мав твердої надії застати Ведмедойку у Сироти. А все ж зрадів — може, хоча б на слід втрапить. Збирався швидко й на третій день загін, обминувши Переволочну, ступив на землі Кодацької паланки. Здивували полковника Нові Кодаки. Все містечко було оточене глибоким ровом, двома

шанцями за сажень від нього та гостроколом. Над валом, який розтікався в різні боки селища-фортеці, височіли три дерев'яні башти, гармати яких стерегли жерлами обрій. Поміж баштами на валу стояли ще величезні лозові коші, наповнені землею.

— Ого-о,— мимрили надвірняки, обминаючи паланкову столицю.— Диви-и.

— Такий горішок і татарві розкусити не легко.

Вибірний отаман Старих Кодаків розповідав:

— Гайдамаки до нас не вчащають. Мартин улітку сливе не буває вдома, коло бджіл порається.

— А де його пасіка? — запитав Сава.

— За милю звідси. Оцим трактом доїхати до фігури та й звернути праворуч. Недалеко від повороту пасеться велика череда.

— Чия?

— Скотина з наших сіл та хуторів, але забрана для війська, яке повертає з кримського походу.

Мартина Сироту Сава застав між вулицями — старий вибирав щільники. Був без сітки на голові, довкола нього кружляли бджоляні рої, але не кусали. Весело жебоніли, немовби тішились його роботою, терпеливо чекаючи, коли нарешті спорожниться їхня тісна оселя.

Господар запросив гостя в просторий курінь, завітчанний пахучими травами. Поставив на стіл козубок червонобоких груш і яблук, кілька маківок, миску меду та окраєць білої пампушки.

— Куштуйте, чоловіче добрий. Якраз спасівку бог дав. Сава надкусив грушу.

— Бука знаєте?

— Знав.

— Де він зараз?

— Нема Гриня,— зітхнув пасічник.— Згорів під Переволочною.

— У вас був?

— Не доїхав, кажу ж...

— А Рудь?

— Прокіп був. Отож як згорів Гринь, а його, Прокіпа, скалічили татари в Орлику, приїхав до мене ледве теплий.

У моїй хаті трохи піддужав, та на ногу окривів.

— Давно пішов од вас?

— Весною.

— Куди?

— На Січ. Обіцяв прийти назад, але щось бариться. А ви ж хто будете, що цікавитесь Гринем і Прокопом?

— Ну...— зам'явся Сава. І раптом несподівано для самого себе надривно випалив:— Коронний полковник Чалий!

— Сава Чалий? Свят, свят,— захрестився Сирота, відступаючись.— Карпів син?

Полковник відчував, що сатаніє в душі. Господар зараз нагадував йому Гриня Бука і Прокопа Рудя, взятих разом.

— Сава, Сава! — потвердив люто.— Чував про Боровицю?

Мартин затрясся, немов у лихоманці.

— Усе знаю,— вибухнув гнівом.— Бодай ти дзвону не чув.— І рвучко перекинув стола.— Свята земля таких не приймає.

Полковник притьмом підхопився з довбешки, на якій сидів, та патьоки меду вже кривулились на жупані, шароварах, чоботях.

— У пеклі спокутуватимеш свої гріхи великі, каїне! — кричав Мартин.— Геть звідси! Геть, собако скажений!

Схопив вила, замахнувся, однак полковникова шабля випередила його, і він упав на долівку з розрубаною навпопаловою. Сава, вискочивши з куреня, підбіг до своїх, що попасали коней за плотом.

— Негайно знищити упень,— показав на пасіку.— Зруйнувати, спалити це гайдамацьке кубло. І череду забрати.

— Худоба, казав кодацький отаман....— спробував нагадати десяцький. Але полковник перебив:

— Виконуйте наказ.

Перша конференція Немирівського конгресу почалася після сніданку. Три делегації сиділи на однаковій відстані одна від одної за круглим столом у просторому і вишукано обставленому наметі, спорудженому немирівськими посполитими на березі великого ставу. Всі були по-діловому зосереджені й офіційно врочисті. Ні зайвого руху, ні випадкових слова.

Розпочав конференцію, трохи стримано, але люб'язно усміхаючись, Остейн. Його промова, виголошена добірною латиною, була короткою і безпредметною — не торкалася жодної, в тому числі й австрійської, програми.

— Нарешті, високоповажні панове, ми зібралися разом на нейтральній території,— сказав граф,— аби спокійно і рівноправно обмінятися думками з тих найпекучіших питань, які тривожать зараз весь цивілізований світ, визнача-

ють сучасні не зовсім нормальні стосунки між зацікавленими державами. Війна, вельмишановні колеги, як відомо, не прикрашує людство, не збагачує його, нищить надбання матеріальної та духовної культури, сіє смерть, каліцтво, розорення. Доброзичливість, справедливість, поміркованість у своїх вимогах, шире і безкорисливе прагнення припинити кровопролиття, досягнути міцний і тривалий мир — от що повинно осявати й зігрівати наші сьогоднішні та наступні розмови, керувати нашими думками й почуттями, душами й серцями, от до чого хочеться закликати представників ворогуючих держав і народів. Вітаю вас, поважні дипломати, з осіннім сонячним днем. Сподіваюсь, він не затьмариться і принесе всім нам велику втіху.

Шанобливо вклонився, ще раз люб'язно усміхнувся і безшумно сів.

Далі говорив Шафіров. Без велемовного вступу, без жодного жесту, словесних афектацій викладав діло, наче диктував кмітливому статс-секретареві. Навіть зовні було видно: муж серйозний, діловий, думає про справу, задля якої приїхав сюди, а не про славу трибуна.

— Делегація її імператорської величності жадає встановлення добросусідських, скажу більше — приятельських, дружніх взаємин між Росією і Портою Оттоманською. Історичний досвід показує, що таким взаєминам споконвіку перешкоджали татари, а також ногайці, які підлягають владі хана. Можна вважати незаперечним: доки ці дики кочівники розмежовуватимуть дві могутні імперії, чинитимуть свавільне і нестерпне безладдя, кривавий розбрат, миру й дружби між ними, імперіями, не буде. Тому, вважає наша делегація, Кубань, Крим та інші землі, аж до Дунаю, з населенням і фортецями мають бути під скіпетром Російської держави, яка єдина спроможна тримати їх у руках та благоденстві.

Неплюев бачив, як реїс-ефенді засовався в кріслі, як Остейна пересмикнула судорога.

— Її імператорська величність, — вів далі сенатор, поволи підвищуючи голос, — прагне цього не задля власної користі, приєднання нових територій чи ще якоїсь вигоди, а єдино для забезпечення вічного спокою та дружніх стосунків між двома великими державами-сусідами. З тією ж метою — збереження миру і добросусідської дружби — її імператорська величність жадає, щоб Волоське та Молдавське князівства отримали цілковиту незалежність і, яко пра-

воставні, перебували під загальним протекторатом, точніше — покровительством Росії.

Остейн голосно крякнув і зміряв промовця недобрим поглядом. Шафіров легко зрозумів той погляд і додав:

— Ці вимоги, мушу наголосити з усією відповідальністю та рішучістю, повністю узгоджуються і збігаються з вимогами Австрії, нашої союзниці, яку ми в усьому підтримуємо і без повної згоди якої не зробимо ані найменшого одностороннього, приватного кроку.

Остейн схилив голову, шпарко щось нотуючи. Члени турецької делегації гнівно насупились.

— Апетит московської государині, — почав відповідати реїс-ефенді, — занадто великий, але зовсім не підпертий усю армією її армії. Він, здається, навмисне спрямований на зрив наших переговорів, що їх так гарно започаткувала австрійська делегація.

Остейн схвально кивав головою, привітно усміхаючись. — Можу запевнити московських послів, — вів далі реїс-ефенді, — що Оттоманська імперія має достатньо сил, аби не стерпно тяжких і, зрештою, образливих для неї умов. — Він трохи помовчав, ніби передихнув. — Тут мало місця посилення на історичний досвід. Дозволю собі теж згадати: Золота Порта, перебуваючи під час прутської кампанії у значно вигіднішому становищі, ніж Московія тепер, задовольнилася лише одним містом Азовом. А ви, панове послі, після цілої низки тяжких поразок, колосальних втрат вашої армії...

Його мову раптово перервав Неплюев:

— Наша армія зараз перебуває в поході. Порта Оттоманська має щасливу нагоду помірятися силами...

Реїс-ефенді терпеливо перечкав.

— Шановний граф Остейн, — мовив керівник султанової делегації, — закликав нас вести розмову без погроз і недоброчинних випадів та образ, культурно, ввічливо, не лаятися грубо, не погрожувати.

— Слушно й справедливо, — докинув барон Тальман. — Ми поважні державні мужі, а не, даруйте, плебеї.

Свого колегу боронив Шафіров:

— Пан Неплюев не погрожував, не ображав, прошу не перебільшувати і не загострювати. От ви, шановний реїс-ефенді, говорили про поразки російської армії, про її нібито безсилля, згадували прутську кампанію Петра Великого. Солідному дипломатові таке не подобає і не сприяє

успішним переговорам. Ми не торкаємось внутрішніх справ
Порти Оттоманської, її становища, скажімо, після конфу-
зу від персів, не звертаємось до Прутського трактату, кру-
тійства султана із шведським Карлом XII та інших подій
недалекого минулого. Не торкаємось, бо знаємо: вашій де-
легації було б неприємно, гірко слухати. Давайте разом
шукати шляхів до миру.

Реїс-ефенді, полишивши без уваги згадки про туманну
минулину, охоче відгукнувся:

— Виконання тих вимог, якими ви зумовлюєте майбут-
ній мир, означало б для Порти Оттоманської цілковите
поневолення, ганебний полон. Такого, з дозволу сказати,
миру ми не хочемо і ладні завтра ж виїхати з Немирова.
Не хочемо також дослухатися мудрої поради колишнього
російського резидента в Стамбулі пана Неплюєва.

Всі зацікавили. Шафіров збагнув — ідеться до розриву.
Турки можуть покинути конгрес. Лютий на таємного рад-
ника, шукав підтримки в Остейна:

— Чому мовчить вельмишановний граф?

— Слухаю, думаю, — загадково відповів голова австрій-
ської делегації. — Можливо, пізніше скажу, а зараз... Він
згорнув брунатну теку, розцяцьковану золотими літерами,
підвівся і виїшов з намету.

Реїс-ефенді теж схопився на ноги.

Перша конференція Немирівського мирного конгресу
зовсім несподівано зірвалася.

Прямували Шафіров і Неплюєв до свого мешкання не-
веселі.

— Ваш випад був недоречним, — ганив сенатор таєм-
ного радника. — Треба поводитися тактовніше, делікатніше,
принаймні розумніше. Ми не в шинку, а нехристи також
знають честь. Подібне личить ефрейторові, який розгуляв-
ся в шинку, а не колишньому резидентові в Туреччині.

— Ви услід за мною говорили ще гостріше й різкіше, —
виправдовувався Неплюєв.

— Мусив, — сердито кинув сенатор. — Захищав вас.
Ефенді, видно, серйозно образився.

Таємний радник боронився:
— Справа, очевидно, не в образі. Від наших умов миру
туркові закрутило в носі.

— То я й без вас знаю. Закрутило не тільки йому.
Остейн також закомизився, навіть конференцію залишив.
Союзник називається, отак допомагає нам. Видно, має свій
якийсь окремий, сепаратний намір.

У своєму наметі Шафіров заговорив спокійніше:

— Австрія хоче попастися на Балканах. Цісар знева-
жає нашу армію, наших дипломатів, заграє з Францією,
силкується обвести Росію круг пальця. Маємо бути пильні-
шими, але не рубати бездумно з плеча. Психічна атака,
нерозважні зойки тут можуть завдати непоправної шкоди.
Пам'ятайте це.

Неплюєв винувато зітхнув. Обережно підказав:

— Раджу сходити до Остейна і залагодити непорозу-
міння. Даруйте. Більше не дозволю собі найменших ви-
падів.

Стрів Остейн сенатора не дуже привітно.

— Я вас, шановний графе, вашу поведінку не зовсім ро-
зумію, — сказав після привітань Шафіров.

— Тобто?

— На конференції після вступної промови ви мовчали.
Потім першим покинули її. Чимсь невдоволені?

— Дечим.

— Кажіть точніше.
Остейн болісно скривився.

— Мені прикро, що ви занадто круто повели розмову,
а Неплюєв своєю безтактністю зовсім зіпсував непоганий
початок. Чому ваша делегація попередньо не ознайомила
нас із своїми претензіями Порти Оттоманській?

— А ваша?

— Наша теж не ознайомила вас, але саме тому я не
виголосив їх нині.

Шафіров збагнув: граф хитрує. І також вибирав потріб-
ний дипломатичний хід.

— Жаль, — клацнув язиком, — жаль. Сталася маленька
неув'язка. Мусимо надалі діяти узгоджено. Вам не подоба-
ється наші вимоги?

Остейн мить подумав.

— Реїс-ефенді мав рацію щодо апетиту. Справді по-
требно свої вимоги співвідносити з перемогами, пам'ятати
реальний стан речей, не забувати про інтереси й потреби
союзника.

— Наша програма, здається, все це враховує.

— Далеко не все. Не варто було згадувати Волощину
та Молдавію, своїх найзаконніших прав на які Австрія ні-
коли не зречеться.

— Прав?

— Так. Дивімось правді в очі: Молдавія повністю, а
Волощина значною мірою підлягають владі цісаря; і пре-

тендувати на них комусь, тим паче спільникам, союзникам, самі добре знаєте, зовсім не підходить. Не менш ризикованою й небезпечною є також претензія на Крим. Вона, безпідставна в своїй основі, загрожує провалити конгрес, стане нездоланною перепоною на шляху до будь-якого, навіть поганенького миру. Майте на увазі, при візиті нашої делегації туркам реїс-ефенді говорив: «Порта, якщо складуться лихі обставини, може пожертвувати й Константинополем, але Криму ніколи і нікому не віддасть». Розумієте? А затятість голомозих відома.

Австрійський дипломат знову трохи помовчав, немовби щось виважував, ліниво поплямків одвислими губами.

— Опріч того, захопити Кримський півострів Росії, — повів далі, — не дозволять інші держави, Англія, Франція, Голландія, Швеція. Їхні послы в Стамбулі говорять про це відверто. Барон Тальман, буваючи там, чув на власні вуха. Те знає, мабуть, і резидент імператриці при султановому дворі Вешняков. Ваші непомірковані вимоги можуть завдати зайвих клопотів Австрії, ускладнити, погіршити її міжнародне становище, взагалі напружити стосунки між обома країнами, обурити всю Європу.

— А що ж робити?

Остейн шарнув повітря правицею.

— Рішуче зменшити ваші претензії.

— Конкретніше?

— Можете обмежитися Азовом, Очаковом, Кінбурном, ногайськими та кубанськими землями. Далєбі, досить.

— А Австрія?

— Австрія задовольниться тим, що має.

— Волощиною і Молдавією?

— Ну...

Остейн не встиг відповісти, бо зайшов Тальман. Барон тримав у руці папір, був збентежений.

— Становище наше значно ускладнилось, — заявив. Граф і сенатор теж стривожилися.

— Чим? — запитали водночас.

— Російське військо покинуло Крим.

У бароновому голосі вчувалася слабо прихована радість. Шафіров дрібно закліпав.

— Не може того бути! — вигукнув. — Брехня!

Тальман ображено насупився.

— Маю офіційне повідомлення цісарєвого офіцера, який перебуває при тому війську. Ось воно, — змахнув арку-

шм. — Він пише, що солдати й козаки гинуть від хвороб та голоду, розбігаються.

Шафіров втягнув голову меж плечі і нечутно вийшов з намету, наче з похорону. Весь аж палав ненавистю до Мініха. Президент військової колегії доклав багато зусиль, щоб зіпхнути з поста головнокомандувача нездару Леонтьєва, не допустити на той високий пост київського генерал-губернатора Вейсбаха, самому посісти його. А як йому? Розважається з дружиною генерал-провіантмейстера Трубецького, веселиться, знущається над солдатами і офіцерами, та й усе. Страшно навіть подумати. Зводить військову славу Росії, завойовану Петром Великим, нанівець. Ось де велика національна драма.

Першою конференцією Немирівського конгресу, її несподіваним зривом реїс-ефенді був задоволений. Нарешті він ясно побачив, зрозумів і відчув найголовніше: російсько-австрійський союз нетривкий. Між цими державами існують суперечності й чвари. Нервова, не зовсім доброзичлива поведінка Остейна і Тальмана з російськими поглядами — факт досить показовий.

— Тепер, — навчав ефенді своїх дорадників, — мусимо всі зусилля і заходи спрямувати на розкол табору наших ворогів. Вимоги Росії нам відомі. Отже, можемо говорити з її послами окремо і тим викликати підозру й насторогу в австрійців щодо їх союзників. Треба мерщій знайти привід для зустрічі. Підкажіть.

— Косовий шейх приклав руку до грудей, встаючи з міндара: — Дочільно відвідати хворого Волинського. Дипломатична ввічливість.

— Чудово, — похвалив реїс-ефенді. — Спасибі. Так і зробімо. Збирайтесь.

У наметі російського посольства турки застали Волинського й Неплюєва. Після пишних привітань та побажань обер-егермейстеру швидкого одужання реїс-ефенді поцікавився:

— А де пан сенатор?

— У графа Остейна.

— Шкода. Хотілося погворити про дещо, порушене сьогодні, бо на конференції, в отому сум'ятті, пересварках усе силувалося.

— Можна говорити і без пана Шафірова, — вставив Неплюєв. — Ми також уповноважені колегією іноземних

справ.— У його голосі бриніло почуття образи.— Нинішня не зовсім вдала розмова мені добре пам'ятається. Пан Волинський не був на конференції, а я все бачив, чув і знаю.

Реїс-ефенді звелів своєму почту вийти.

— Порту Оттоманську,— заговорив він,— дуже непокоїть доля Криму.

— Росію також,— кивнув головою таємний радник, вдаючи з себе повноправного посла, хоча насправді він приїхав на конгрес у ролі консультанта, знавця Туреччини.— Власне, не так доля ханства, як безпека південних рубежів імперії.

— Резонно,— погодився турок.— Давайте шукати тієї безпеки разом, без втручань держав, котрі не мають жодного відношення до наших кордонів.

— Мається на увазі Австрія?

— Не лише,— ухильно відповів реїс-ефенді.— В розмові двох, казали мудрі, третій завжди зайвий.

— Для закоханих та змовників,— вставив Волинський.

— І закоханих, і дипломатів теж.

Неплюєв зневажливо глянув на обер-егермейстера — не лізь, мовляв, зі своїми дотепами, коли тебе не кличуть. І безцеремонно перехопив ініціативу:

— Відверто кажучи, нам до краю набридла Ногайська орда. Її безчинства значною мірою спричинили оцю війну, а торішній напад на Переволочну та кілька сіл Протовчанської паланки, як і на кавказькі землі,— говорив він, силкуючись надати своєму невиразному голосові поважного тону,— ще чекає найсуворішої відплати. Доки ногайці і татари житимуть на нашому покордонні, мир та дружба між двома імперіями просто неможливі.

— А що ж зробити з татарами й ногайцями? — знизав плечима султанів дипломат.

Таємний радник ніби чекав цього запитання. Зразу випалив:

— Переселити кудись у глибину Порти. Хоча б на таку відстань, щоб вони не могли заскакувати в російські володіння, порушувати мирні договори.

— Думка цікава, варта уваги,— міркував реїс-ефенді, загадково посміхаючись.— Ми, зрештою, могли б на таке переселення погодитися, але за однієї неодмінної умови.

— Якої?

— Щоб ваша держава в такий же спосіб повелася з за-

порожцями, які завдають багато шкоди Порті Оттоманській.

Неплюєв втішився. В голосі його ще чіткіше вчувалися нотки самовдоволення. Значить, переговори продовжуються, виникла нова зачіпка для них. Він переможно глянув на Артема Волинського, який сидів тихо з болісним виразом на сухорлявому обличчі. У водянистих очах таємного радника блищало зверхне повчання: дивися, парвеню, і мотай вус, як розмовляють справжні дипломати, дійшли державні мужі, здатні розв'язувати найскладніші політичні проблеми.

— Запорожці, звісно, негідники і бандити,— говорив він поволі, ніби смакував слова.— Вони, черкеси, не потрібні нам, ні вам, нікому й ніколи вірно не служили, завше порушують спокій, сіють розбрат, не хочуть коритися, бунтують, збирають до себе всіляку рвань з усього світу. Кого султан переселить, а ще краще — зовсім знищить Ногайську орду, думаю, наша імператриця звелить вихопити з тої розбійницького гнізда — Січі — деяких порядних і вірних нам старшин, а всю решту віддати вам. Що захочете, ви робіть з голотою. Вирубайте, полоніть, розженіть, зруйнують, спаліть кіш, щоб на віки вічні й сліду від нього не залишалося. А коли султан цю дружню, миролюбну й обом держavam вигідну пропозицію відхилить, то наша імператриця може вас запевнити, і так знайде на запорожців наїву вуздечку.

Реїс-ефенді довго мовчки супив ріденькі брови. Нарешті відвівся.

— Спасибі за відверту розмову,— сказав, люб'язно прощаючись.— Гадаю, ми ще її продовжимо. І те піде на користь обом делегаціям. Нам стане ясніше, що і як далі йти. Хотілося б стрічатись без свідків, шукаючи для обох таких нагод, які не викликали б підозри.

Неплюєв пішов провждати гостя, а Волинський залишився в наметі сам. І замислився. Його мучила, глибоко обурювала поведінка не так султанового дипломата, як таємного радника. Мабуть, правду люди кажуть, що в цього султана нема нічого святого в душі. Адже саме він своїми брехливими та підбурливими реляціями зі Стамбула, будучи там резидентом, спричинився до прискореного походу першим кабінет-міністром Остерманом, вдає з себе султанів, вивідує, винює, шпигує за іншими делегатами і, безумовно, доносить своєму покровителю.